ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍԵԱՅ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1879

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ԳԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ՝
ԱՐԱԲԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ
ԵՐԳ ՄՇԱԿՆԵՐՈՑ
Ո՞ՐՆ Է ԱՄԵՆԷ ՕԳՏԱԿԱՐ ԳԻՏԵԼԻՔԸ
ԿԱԽԵԹՈՒ ԳԻՆԻՆ
ՍԵՒ ԼԵՌԻՆ ՄԱՐԴԸ
ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐՆ Ի ԶՄԻՒՌՆԻԱ
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՓԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԶՄԻՒՌՆԻԱ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂԲԱՐՑ ՏԷՏԷԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

Թ. ՏԱՐԻ 1879 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

. . . Խմբագրապետ Արեւելեան Մամլոյ,

Կիլիկեան Ընկերութեան Գործադիր Ժողովն սիրելի և քաղցր պարտաւորութիւն մը կը համարի Ձեր պատուական ամսաթերթին փոքրիկ հրատարակել հետեւեալ լուրերն զորս Հաճընի և Զէյթունի վարժարանաց դասատուներուն ու խնամակալ և ֆէնաթիներուն նամակներէն քաղած է, այս մասին կանխաւ յայտնելով իւր խորին շնորհակալիքն առ Ձերդ Ազդասիրութիւն։

Արդէն ծանօթ է Ձմիւռնիոյ ազգայնոց թէ Կիլիկեան Ընկերութեան վերակազմութեան օրէն Հաճընի Վարդանեան ու Վարդուհեան վարժարաններն ևս նոր ոգւով վերստին շարունակել սկսան։

ասոնցմէ զատ բացուեցաւ նաև նոր Նախակրթարան մ՚ալ, որով Կիլիկեան Ընկերութիւնն այսօր Հաճընի մէջ երեք կրթական հաստատութիւններ ունի. ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ տղայոց, ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ օրիորդայ և ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆ։

Տղայոց Վարժարանը Հաճընի Վարդանեան Վարժարանի նախնի աշակերտներէն ու տեղւոյն երիտասարդութենէն կազմեալ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱՑ անուն Ընկերութեան ծախիւք պատրաստուած նորակառոյց գեղեցկագիր հաստատութեան մէջ փոխադրուած է։ Օրիորդաց Վարժարանը նախորդ Վարդուհեան Վարժարանի շէնքին մէջ, և Կիլիկեան Նախակրթարանը նոյն շէնքին կից յարկի մը մէջ հաստատուած են։

Նկատելով որ թաղային ծաղկոցները, ըստ վաղեմի սովորութեան, խիստ անկարգ վիճակի մը մէջ կը գտնուին և ասոնցմէ եկող ու մեր վարժարանները յաճախել ուզող աղջիկ իրենց ընթերցանութիւնը ու առողջանութիւնը ուղղելու համար տարի մը կամ տարի ու կէսի չափ երկար ժամանակ մը վատնելու կը հարկադրին, մեր Տնօրէն-Դասատուն, Ժողովոյս հաճութեամբը, բանաւոր գտած է սոյն վերջին նախակրթական հաստատութիւնը։

Այս երեք հաստատութեանց Տնօրէն-Դասատու է առ այժմ Պ. Մելքոն Մանուկեան, Շահնազարեան Վարժարանի նախորդ Սաներէն և Բնիկ Հաճընցի. Օրիորդաց Վարժարանին մէջ իրեն օգնական ունի առ այժմ Վարժուհի տիկնոջով իւր կինը՝ Տիկին Մանուկեան, որ նոյնպէս բնիկ Հաճընցի և Հաճընի նախկին Վարդուհեան Վարժարանի յառաջադէմ աշակերտուհիներէն է. սորա բարոյականին ու պարկեշտութեանը մասին խիստ գովեստիւք կը խօսի մեր Մեծապատիւ Խնամակալ Էֆէնտին։ Իսկ Նախակրթարանի մէջ իրեն օգնական արուած է նախորդ Վարդանեան Վարժարանի յառաջադէմ և ուշիմ աշակերտներէն զարգեալ Հաճընցի Պ. Յովսէփ Նալպանտեանը որ գործունեայ ու աշխատասէր երիտասարդ մ՚է։

Ընկերութիւնս վերջնականապէս որոշած է քիչ օրէն զօրաւոր օգնական մ՚ալ զրկել իւր սոյն ժրաջան պաշտօնէ ի։

Այս երեք նուիրական յարկերուն մէջ 150էն աւելի մանուկներ կ՚ուսանին առ այժմ։

Կիլիկեան Ընկերութիւնն բարեբաղդ կը համարի ինքզինք սոյն առթիւ դիտել, թէ Հաճընի մէջ իւր ջանքերն մեծապէս պսակուած

են, որ Հաճընի վարժարաններէն ելած ուսումնաւարտ աշակերտք այսօր ոչ միայն իբր դասատու մեր ԿԻԼԻԿԵԱՆ վարժարանաց մէջ, ըստ չափու, կ'օժանդակեն մեզ, այլ նաև քանիներ, Կիլիկիոյ պաշտօնական հաստատութեանց մէջ, Տէրութեան իսկ ծառայութիւններ կը մատուցանեն, որք ոչ միայն Ընկերութեանս, այլ և Ազգին ու Տէրութեան իսկ պատիւ կը բերեն։

Հաճընոյ վրայ այսչափ խօսելէ յետոյ, Ձեր ներողամիտ ուշադրութիւնը, ազնիւ Ընթերցողք, պահ մ'ալ ուրիշ նուիրական յարկի մը վրայ հրաւիրել կը փափաքիմք։

Այս նուիրական յարկը մեր Զէյթունի ԿԻԼԻԿԵԱՆ Վարժարանն է։

Զէյթունի այս Կիլիկեան նոր Վարժարանը սարւոյս յուլիս 18ին բացուեցաւ մեծ հանդէսով և 'ի ներկայութեան բազմաթիւ ժողովրդեան։

Զէյթունի այս առաջին Կիլիկեան Վարժարանին շէնքը Ս. Յակոբայ թաղին մէջ է գեղեցկադիր ու առողջական պայմաններով օժտեալ։

Հոս աւելորդ չեմք համարիր յառաջ բերել մէկ քանի կէտեր այն նամակէն զոր օգոստոս 29 ամսաթուին առ մեզ ուղղած է մեր Զէյթունի Տնօրէն–Դասատու, Պ. Խ. Տատուրեանը, որ նոյնպէս Շահնազարեան նախկին Սաներէն ու բնիկ Զէյթունցի լուրջ երիտասարդ մ'է։

«Արդէն, կ'ըսէ Պ. Տատուրեան, ամիսէ մ'աւելի է որ մեր ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆը 'ի Ս. Յակոբ բացուած է. Ուլնեցի հայրենակիցներէս շատ շնորհակալ եմ. 40 աշակերտ ունիմ առ այժմ ուշիմ և աշխատասէր. երաժշտութիւն գիտցող ուրիշ օգնականի մ'ալ պէտք ունիմ. մաքուր աշխարհաբար խօսել տալու շատ ջանք կ'ընեմ, որովհետև այս կողմանց հայերէնը խիստ աղաւաղեալ կոշտ բան մ'է, գրեթէ անհասկանալի։ Ժողովուրդն է միայն արժանաւոր իւր հայրենեաց համբաւոյն ու փառաց։ Հիմայ ամենքն ալ իրենց ապրուստը հոգալու զբաղած են։ Հայրենասէր ու դպրոցասէր ժողովուրդն է դարձեալ. գիւղացիք շատ բարի ու ազնիւ մշակներ են, բայց դժբաղդաբար ամենէն աւելի լքուած, ամենէն աւելի աղքատ ու անուս են։»

Ինչպէս որ վերոյգրեալ տողերէն կը հասկցուի, Զէյթունի հասարակ ժողովուրդն որչափ ուսման կարօտ, այնչափ ալ ուսման

փափաղող ու սիրող է, և առ այս իրը հանդիսաւոր ապացոյց, կը փութամք, Մեծ. Խմբագրապետ, խնդրել Ձեր Ազգասիրութենէն որ բարեհաճիք հետևեալ շնորհակալութեան հանրագրոյն՝ նոյնպէս Ձեր պատուական ամսաթերթին մէջ անկիւն մը շնորհել, որով կրկին երախտապարտ պիտի կացուցանէք զմեզ։

ՊԱՏՃԷՆ ՀԱՆՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առ

Մեծարոյ Անդամս Կիլիկեան բարեհամբաւ Ընկերութեան,

Ընկերութեանդ կողմէ գրուած յուլիս 7 թիւ նամակն օգոստոս 27ին ընկալաք։ Արդէն Պարոն Տատուրեան յուլիս 13ին ժամանած էր Ընկերութեանդ կողմէ իբրև Տնօրէն–Դասատու։ Մենք թէև նոյն ժամուն պարտաւոր էինք մեր խորին շնորհակալիքն յայտնել առ լուսատարած Ընկերութիւնդ, սակայն ի՞նչ ի՞նչ պատճառներ ցարդ յապաղեցընելուն ներողամտութիւնդ կը խնդրուի։

Ընկերութեանդ վսեմ նպատակն է լոյս տարածել բոլոր Կիլիկիոյ խաւարամած աշխարհին մէջ. մանկանց յառաջդիմութենէ կախումն ունի ազգաց փրկութիւնը։ Բարոյականութիւն, նիւթական բարգաւաճանք մտայ լուսաւորութեան արդիւնքներն են։

Դուք մեր մանկանց՝ մտքի, հոգւոյ, ազգայման կենսատու սնունդ կը ջամբէք. մենք ի՞նչ ընենք փոխարէն։ Դուք զանոնք վերստին 'ի հուր և 'ի Հոգին Սուրբ կը մկրտէք, ի՞նչ ընենք մենք փոխարէն։

Կիլիկիոյ ամեն կողմն քաղաքակրթութեան տաճարներ կը կանգնէք, կը տգնիք, կը ջանաք անձնուիրաբար այս երկիրը լուսաւորել։ Առաջ՝ Շահնազարեան մը ձեզի պէս անձնուէր կ'աշխատէր այս աշխարհին փրկութեանը համար. դուք, նորա արժանաւոր յաջորդները, քան զձեր լուսահոգի Հայրն առաւել խանդավառ զգայմամբ սկսաք և պիտի յաջողիք, ազօթիւք Կիլիկեցի թշուառացոյն մանկանց, շնորհիւ ձեր անձնուէր ջանից ու զոհողութեան։ Մենք մեր կողմէ պիտի սիրեմք վարժարանները, պիտի պաշտպանեմք վարժապետները և դիտութիւնը խաւարին դէմ. պիտի մխիթարեմք և աջակցիմք վարժապետաց։

Արդ, 'ի դիմաց Ուշնիոյ երախտագէտ հասարակութեան, մեր խորին շնորհակալութիւնն կը յայտնեմք բարեջան Ընկերութեանդ

և ակնկալոյց կ'սպասեմք այլ վարժապետաց և մանաւանդ վարժուհւոյ մը։

29 օգոստոս 1879

Ս. Յակոբ Ուլնիա.

Յարգարութիւնք.

Ժողովս շնորհակալութեամբ ու բերկրութեամբ կարդայ սոյն հանրագիրը, և կը փութայ՝ 'ի գիմաց Ընկերութեան՝ հրապարակաւ շնորհակալ ըլլալ մեր Ուլնեցի սիրելի ազգայնոց թէ համակրական այն բուռն զգացմանց զորս մեզ նկատմամբ կը տածեն և թէ այն անկեղծ վստահութեան ու հաւատին համար զորս իրենց բարոյական ու մտաւորական ապագային շինութեան համար մեր դոյզն գործունէութեան ու աշխատութեանցը վրայ ունին։

Կիլիկեան Ընկերութիւնը հաստատապէս որոշած է արդէն խընդրուած թէ դասատուն և թէ վարժուհին ընդ փոյթ ճանապարհ արկանել։

Թէ մեր Կիլիկեցի ազգայինք որչափ դաստիարակութեան պէտք ունին, երբէք այնքան զգալի եղած չէր որչափ այժմ։ Ով որ յայց եղած է 'ի Կիլիկիա, չկրնար ուրանալ թէ որչափ ցաւալի է Ժողովրդեան վիճակը. Թողունք ապրուստի մասին քաշուած նեղութիւններն որոց պատճառներն հանրածանօթ են. մտաւորական աղքատութիւնը աւելի թշուառացուցած է զանոնք։ Սակայն զոհութեան արժանի իրողութիւն մ'է այն սթափումն ու զարթումը որ այսօր Հայութեան մէջ կը տեսնուի, որով Հայն ալ սկսած է իմանալ թէ պէտք է ուսանիլ և ուսուցանել։

Արդարև՝ Կիլիկիոյ ամեն կողմերէն բազմաթիւ նամակներ կը հասնին Ընկերութեանս, միշտ դասատու, վարժարան և դասագրեանք խնդրելով։ Մարաշ, Հալէպ, Այնթապ, Սիս, Գրնուզ և այլ հայաբնակ քաղաքներ բնաւին զուրկ են օրինաւոր ու արդիւնաւոր վարժարաններէ։ Ժողովուրդն իւր մայրենի լեզուին ամենևին անտեղեակ, խոսած տաճկերէնն իսկ տարօրինակ ու անհասկանալի. ցաւալի՛ այլ, դժբաղդաբար, ճշմարիտ իրողութիւն։

Ասոնց ամենուն փափաղանացը համապատասխանել որչափ որ մեր սրբազան պարտաւորութիւնն է, բայց, այսու հանդերձ, մեր նիւթական կարողութենէն կախումն ունենալով՝ պիտի ջանամք հետզհետէ զանոնք պսակել մեր ազնիւ ազգայնոց առ մեզ հասուցած

նիւթական ու բարոյական օգնութեան չափովը, և ուրախ ենք որ այս տեսակ օգնութեան շարժումներ արդէն ամեն կողմերէ երևնալ սկսած են. մանաւանդ աւելի ուրախ ենք այն գովելի շարժման համար որ իգական սեռի մէջ կը տեսնուի 'ի նպաստ Կիլիկեան Ընկերութեան, որոյ անզուգական օրինակ հանդիսացաւ Վսեմաշուք Տիկին Զարուհի Ս. Համամճեան իւր բնաձիր աղգասիրական հզօր ջանքերովը զորս մեր Ընկերութեան նիւթական ու բարոյական զօրութեանց զարգացման համար այնքան անձնուիրաբար յանձն առած կը շարունակէ ու դեռ պիտի շարունակէ։

Իսկ օրիորդաց մէջ զուարջինն փայլեցաւ այն ազնիւ օրիորդն՝ որ համեստաբար «Բերայի Հայ օրիորդ մը» անուան տակ «Մասիս»ի ստորոտէն պարկեշտ այլ դիւթական հրաւէր մը միայն կարդալով՝ բոլոր Հայ Տիկնանց ու Օրիորդաց մէջ այնպիսի ազնուական գրգիռ մը ներշնչեց որով ամեն կողմերէ բարենախանձ ջանք մը կը տեսնուի 'ի փառաւորութիւն և 'ի յաջողութիւն այն ձեռարուեստական վիճակահանութեան որ, կարծեմք, նոյեմբերի վերջերը տեղի պիտի ունենայ 'ի՞նպաստ Կիլիկեան Ընկերութեան։

Իգական սեռին 'ի յառաջդիմութիւն Կիլիկեան Ընկերութեանս ցոյց տուած համակրական այս անկեղծ ու վսեմ ջանքերը իրաւամբ յանհունս երախտապարտ ըրած են զմեզ, և Կիլիկեան աղքատիկ ու ուշիմ մանկանց դաստիարակութեան գործին մէջ մեր աշխատութիւնները դիւրացընելէ զատ, հզօրապէս կը քաջալերեն զմեզ մեր այս խաղաղ բայց ոչ նուազ դժուարին ասպարէզին մէջ։

Այս բարեպատեհ առթիւ երախտագիտական քաղցր պարտաւորութիւն մը զանց ըրած պիտի ըլլամք եթէ չ'շտապեմք յանուն Կիլիկեան Ընկերութեան յայտնել ու խոստովանիլ թէ այն յաջողութիւնը զոր այսքան կարճ միջոցի մը մէջ գտած ենք ցարդ մեր բոլոր ձեռնարկութեանց մէջ՝ որչափ մեր ջանից նոյնչափ և ևս աւելի թէ Ռուսիայի և թէ Պոլսեցի աղգայնոց քաջալերութեանցը ու նպաստիցը կը պարտիմք, և մանաւանդ մեր Ամենապատիւ և Ամենասիրելի Ս. Պատրիարք Հօր պաշտպանութեանը զոր Նորին Սրբազնութիւնը իբր Նախագահ Կիլիկեան Ընկերութեան չզլանար նուիրել մեզ միշտ յօժարակամ։

Մնամք յարգանօք

Ի դիմաց Գոր. Ժողովոյ Կիլ. Ընկերութեան

1 Հոկտ. 1879 Ատենադպիր Ատենապետ

Կ. Պոլիս Տ. ԵՌԱՖԵԼԵԱՆ Գ. ԱՊՏՈՒԼԱՖ

Ց. Դ. Այս յօդուածին խմբագրութենէն վերջը՝ Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքը Հօր կողմէն հետեւեալ դրութիւնն ստացանք զոր կը փութամք հոս օրինակել.

Համար 855.

Մեծապատիւ Ատենապետ . . . Կիլիկեան Ընկերութեան,

Սոյ Սբ. Վանուց Միաբանութենէն և քաղաքին ազգայիններէն առ մեզ հասած խնդրագիր մը յայտնելով որ Սոյ վարժարանաց համար լեզուագէտ դասատուի մը պէտք ունին, և իրենք կարող չեն այդ դասատուին ամսականը վճարել, կը խնդրեն որ Ընկերութեանդ միջոցաւ իրենց այս կարևոր պէտքը հոգացուի յօդուտ և 'ի յառաջդիմութիւն նոյն տեղի ազգայնոց, որք թուով քանի մը հարիւր ընտանիքի կը հանին։

Սոյն խնդիրը Պատուարժան Ընկերութեանդ հաղորդելով, հաւատի եմք որ պարտ ու պատշաճը տնօրինել կը փութայք այս մասին 'ի միխթարութիւն նոյին։

Մնամք աղօթարար
(Ստորագրութիւն)
ՆԵՐՍԷՍ ԵՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Պատրիարք Կ. Պոլսոյ։

25 սեպտեմբեր 1879
'ի Պատրիարքարանի Հայոց
Կ. Պոլիս.

Սոյ ազգայնոց սոյն առաջարկութիւնը արդէն ուշադրութեան առնուած է Ժողովոյս կողմանէ, և կը յուսանք որ քիչ օրէն զայն ևս կատարելու և այդ կողմերն ալ արժանաւոր դասատու մը ղրկելու բարեբաղդութիւնը կ'ունենամք։

ՆՈՑՆԵՔ

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Գ. ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

1878-1879

Արարատեան Ընկերութիւնն ազգային ժամանակակից պատմութեան մէջ նշանաւոր տեղ մը պիտի բռնէ, առաջին անգամ ինքնօգնութեան սկզբունքն իրագործելու ընելով և ժողովրդեան աջակցութեան վրայ իր զօրութեան հիմը դնելով։ Արդէն 1876ին զանազան հեռաւոր դէպքեր, ցոյց կ'տային քաղաքական մօտալուտ փոփոխութիւններն որ եւրոպական ժողովրդոց ճակատագրին վրայ մեծ ներգործութիւն պիտի ունենային, արդէն Ազգին նոր այլ հեռատես ու հայրենասէր գլուխներ կ'գուշակէին որ Հայ ժողովուրդն յանկարծակի պիտի գայ և անպատրաստ պիտի գտնուի դիմագրելու, իր տգիտութեան շնորհիւ, այնպիսի վտանգներու որոց սպառնական նշաններն՝ թէև աննշան, արդէն կ'երևէին։ Ուստի քաջ գիտնալով որ Հայն մարդկութեան մէջ իրեն ընկած պաշտօնը չպիտի կարենայ կատարել, մինչև որ ինքզինքը չլուսաւորէ, մինչև որ իր վերաշինութեան գործն ինքն իր ձեռքը չառնէ, խիստ համեստ միջոցներով և լռելեայն կ'սկսին դնել այն ընկերութեան հիմունքն, որ հետզհետէ ամրանալով՝ այսօր գրեթէ ամեն հայաբնակ քաղաքներու մէջ թևեր ունի և ընդհանուր համակրութիւն կ'գրաւէ։ Իր նշանաբանն է, Կը—րը—ն, երբեմն անտարբեր բառ մ'որ այսօր ամեն Հայու սիրտ կ'յուզէ և անոր մէջ կ'տեսնէ Ազգին ապագայ վերակենդանութեան ապահովութիւնը. Կը—րը—ն, որ ոչ կրօնի խտրութիւն, ոչ կուսակցութեան ոգի, ոչ քաղաքականութիւն կը ճանչնայ, և հետևապէս իր դրօշակին ներքև պիտի գումարէր ամեն կլիմայի ու աէրութեան ներքև գտնուող ուսեալ ու անուս Հայերն, որ քիչ շատ կ'հասկընան թէ Հայաստանի թշուառութեանց գլխաւոր պատճառն այն խաւարին ամպն էր որ անոր հորիզոնին վրայ դարերէ ի վեր կ'տարածուէր և զոր փարատելու համար ա-

մէն ժամանակ ազգասիրական յորդոր, քարոզ, ջիգ ու ձեռնարկութիւն ի գերեւ պիտի ելնէին։ Ի՞նչ պէտք էր ուրեմն այս դարանոր խորունկ վէրքը բուժելու համար — հաւաքական ոյժ, բարոյական ու մտաւորական միութիւն ու գործակցութիւն, դրամական օժանդակութիւն, գիտութիւն և մարդ։ Արարատեան Ընկերութիւնն՝ ժամանակիս նշաններէն և Ազգին ընդհանուր նպաստաւոր այլ անյայտ տրամադրութիւններէն քաջալերուելով՝ հրատարակեց իր նպատակն, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՁՐԻԱՊԷՍ ՈՒՍՈՒՄ ԾԱՒԱԼԵԼ, և այդ նպատակին հասնելու համար իրական միջոցներ փնտռեց։

Արդարեւ՝ ի սկզբան իր երկչոտ քայլերն ու ճգունքն անտես մնացին, թէեւ ոմանք իր կոչման թոյլ կերպով պատասխանեցին, ոմանք զինք սովորական վաղանցուկ ընկերութեանց կարգը դասեցին, սակայն երբ եկաւ այն ժամն ուր Հայ ազգին մերկութիւնը քաղաքական և ուսումնական աշխարհի առջեւ երեւան ելաւ, երբ մեր ազգութեան հին տիտղոսներու տեղ՝ նոր ապացոյցներ փնտռուեցան, այն ատեն՝ ամեն Հայ, եկեղեցական, աշխարհական, այր ու կին, ծեր ու երիտասարդ, գիտուն ու տգէտ, վաճառական ու գործաւոր իրենց այդ ազգային մերկութիւնը ծածկելու համար Արարատեան Ընկերութեան հովանին փնտռեցին, անոր շուքին տակ պատսպարան մը փնտռելու ելան։ Ահա այն ատեն Ընկերութիւնն իր յարատեւութեան ու համբերութեան արդիւնքը քաղեց, այն ատեն տեսաւ որ ինք՝ եթէ իր գործին հաստատ ու արդիւնաւոր ուղղութիւն մը տար, ազգային վերակենդանութեան ազդու գործիներէն մին պիտի դառնար։ Արդ՝ եթէ Ընկերութեան եռամեայ կենաց շրջաններն աչքէ անցընենք, անոր երկունքն և նիւթական միջոցները քննենք, ինչպէս որ կ'երեւին իր Գ. Տեղեկագրին մէջ, պիտի համոզուինք որ, Ընկերութիւնն՝ իր նշանաբանին հաւատարիմ, անվհատ կ'դիմէր իր նպատակին, կ'իմանար իր նշանակութիւնը, կ'զգար որ անհրաժեշտ պէտք մ'էր ներկայ պարագայից մէջ և օր ըստ օրէ Ազգին համակրութիւնը, վստահութիւնն ու քաջալերութիւնը պիտի վայելէր։ Բայց միթէ եռամեայ անդուլ աշխատութենէ ետեւ՝ Արարատեան Ընկերութիւնն հասած է այն յաջողութեան կատարն որուն հասնիլը փափաքելի է, միթէ տգիտութեան դէմ մղած պայքարն ընդհանո՞ւր է թէ մասնական, միթէ իր ձեռքն ունեցած միջոցները բաւակա՞ն են արդէն Հայաստանի մէջ արմատացած բազմադարեան աղէտից դարման բերելու։ Այս է ահա նկատողութեան առ-

նելու կարեւոր խնդիրն Ընկերութեան ներկայ վիճակին մէջ: Իրաւի՛ ինչ որ պատերազմի ու քաղաքական փոթորիկներն, ինչ որ պարզ հայրենասիրական եռանդ ու խանդ չէին կրցած կատարել, ինչ որ ազգային գրականութիւնն ու պատրիարքական կոնդակները չէին յաջողած ցարդ հաստատել, ինչ որ Կեդրոնական Վարչութիւնն ու երեսփոխանական դրութիւնը գրեթէ անզօր էին իրագործելու, այս է քաղաքականապէս իրարմէ անջատ Հայաստանի այլ և այլ նահանգներն ազգայնապէս իրարու մօտեցընելն, ազգային ընդհանուր շահուց և իրաւանց վրայ Հայուն և Եւրոպայիին իսկ ուշադրութիւնը դարձընելը, գաւառային տառապանաց համար կարեկցութիւն զրգռելը, միութեան ոգին, թէև տակաւին անկերպարան, արծարծելը, մէկ խօսքով ազգային մտաւոր ու բարոյական հաղորդակցութեան կապ մը հաստատելը, ահա ասոնք մեծ մասամբ ի գլուխ հանեց Ընկերութիւնն, և այս գործն՝ որ ապագային մէջ աւելի իսկական պտուղներ պիտի արտադրէ, արդէն մեծ ծառայութիւն մ'է. սակայն եթէ Ընկերութեան արարքն իր յատուկ սահմանին մէջ նկատենք, պիտի տեսնենք որ դեռ նոր ճամբայ ելած է: Եւ ինչո՞ւ. վասն զի իր գործառնութեանց սահմանն այնքան ընդարձակ է, նախապաշարմանց և տգիտութեան ըրած վէրքերն այնքան ծանր են և ընդհանուր բոլոր Հայաստանի մէջ, այնքան բազմադիմի պիտոյքներ կան հողալու կրթութեան շրջանին մէջ անգամ, որ աւելի մեծ, աւելի հզօր, աւելի ազդու միջոցներ կարեւոր են այդ պիտոյից հասնելու համար: Արդէն Արարատեանին հետ՝ ուրիշ մի քանի ընկերութիւններ, որ նոյնպէս Հայաստանի մէջ ուսում ծաւալելու նպատակ ունին, հազիւ քանի չափ ուսումնարաններ հաստատած են Վասպուրականի, Քիւրտիստանի և Տարօնի կողմերն, այնպէս որ եթէ այս դարմանն մեր մտաւոր հիւանդութեան ծանրութեան հետ համեմատենք շատ թեթև ու տկար պիտի գտնենք: Եւ իրօք ի՞նչ է երկու միլիոն ժողովրդեան համար քսան, երեսուն, հարիւր դպրոց անգամ, ի՞նչ գումար է մի քանի հազար ոսկի ծախք քանի մը հարիւր հազար ուսումնակարօտ Հայ մանկտւոյն կրթութեան համար — կաթիլ մը ջուր Սահարայի անապատին մէջ. սակայն յուսով ենք որ՝ եթէ այդ կաթիլները բազմանան և շարունակ հոսին, կրնան հոսանք դառնալ՝ և վտակներ ձեւանալով՝ տարածուիլ այն ամեն հայաբնակ քաղաքներն ու գիւղերն որ մտաւորական երաշտութեամբ կ'այրին կ'տոչորին և որոց

դաշտերն առատ ջրի կ՚կարօտին որ ծաղկին և արդաւանդ հողեր դառնան ։

Այս մեր յոյսը պիտի կատարուի՞ արդեօք, բոլոր կրթական ընկերութիւններն, որ հետզհետէ իրենց ընթացքին օրինաւոր ու արդիւնաբեր ուղղութիւն մը տալու եռանդով կ՚վառուին, պիտի կարենա՞ն արդեօք իրենց գործողութեանց շրջանն ընդարձակել ։ Այս բանս ներկայ սերունդին իրական և ընդհանուր գործակցութենէ կախումն ունի ։ Ընկերութիւններն՝ ներկայ պարագայից մէջ՝ իր կենսատու տարերքն են, որով ազգային կենսական թաղուն ոյժերն երևան պիտի ելնեն ։ Այս ոյժերն իր ապագան պիտի կազմեն, և եթէ այդ ապագան ստեղծելու համար միայն փափաք ու յոյս տածէ և գործ ու արդիւնք չցուցընէ, ազգասպանութեան չափ ոճիր մը պիտի գործէ ։

*
* *

Եթէ օգտակար նպատակ մը, նպաստաւոր պարագաներ և ժողովրդեան աջակցութիւնը կարևոր են ընկերութեան մը զարգացման համար, ոչ նուազ կարևոր են այն պայմաններն որ գործունէութեան, վստահութեան, կանոնաւորութեան և ձեռնհասութեան մէջ կ՚կայանան ։ Արարատեան Ընկերութիւնն ի սկզբանէ ցոյց տուաւ որ մեծ արժէք կ՚ընծայէ այս պայմաններուն որ ոչ միայն հայրենասիրութեան այլ պատասխանատուութեան սկզբունքին մէջ կ՚ամփոփուին ։ Հետևապէս՝ իր հաստատութենէ ի վեր՝ ջանայ հրատարակել իր ուղղութիւնն և իր գործողութեանց ընթացքը տարուէ տարի տեղեկագրել ։ Արդէն ներկայ տարւոյս ապրիլ 30ին հրատարակած է իր երրորդ միամեայ շրջանին Տեղեկագիրն, որ՝ չգիտեմք ինչ պատճառաւ՝ այս օրերս միայն հասաւ մեր ձեռքն և որու վրայ մի քանի դիտողութիւններ ընել աւելորդ չենք համարիր ։

Տեղեկագիրն ամփոփ գաղափար մը կ՚տայ Ընկերութեան նպատակին, ներքին կազմակերպութեան, կրթական և դրամական գործառնութեանց և իր յարաբերութեանց վրայ ։ Գլխաւորապէս վեց մասի կրնայ բաժնուիլ ։ ա) Երեք շրջաններու բաղդատական վիճակը — բ) Վարժարանաց յայտագիրք — գ) Արարատեան վարժարանք — դ) Ելմտացոյցներ Գ․ և Դ․ շրջանի — ե) Հիմնական և ներքին կանոնագիրք — զ) Ցուցակ նուիրատուներու ։

Ա. Բաղդատական վիճակ. — Ընկերութիւնն առաջին տարին իր

բոլոր ճիգը կ'թափէ որ ապահովէ իր դրամական վիճակն, որով կ'յուսայ յաջողիլ իր նպատակին մէջ: Ուստի ազգայնոց օժանդակութեան համար բրած կոչումն քիչ քիչ ամեն կողմը լսելի կ'լինի: Նախ Ամն. Ս. Պատրիարքն իր աջակցութիւնը կ'ընծայէ, և հետզհետէ այր ու կին, պատանի և օրիորդ, տեղացի և պանդուխտ կ'փութան գործակցիլ, այլ և այլ տեղական ընկերութիւններ գասալէրք, Թղթեղէն և այլ պատոյքներ կ'հայթայթեն, զանազան հայաբնակ գաւառներէ դրամական նուէրներ կ'հասնին, ի նպաստ Արարատեանի՝ Սրուանձտեանց Գարեգին վարդապետի աջակցութեամբ ի Քաղկեդոն ներկայացում մը կ'տրուի՝ որու օրինակին հետևելով Էլտօրատայի պարահանդէսը տեղի կ'ունենայ՝ Փրանսայի դեսպան Վսեմ. Պ. Փուռնիէի հովանաւորութեան ներքև և Վսեմ. Սերվիչէն էֆէնտիի նախագահութեամբ: Այս շարժումը կ'տարածուի և Ռուսիոյ Հայոց մէջ, այնպէս որ Պ. Մ. Փորթուգալեանի առաջարկութեամբ Մշակի և ապա Մեղուի ու Փորձի խմբագրապետները բոլոր Ռուսահայոց յորդոր կ'կարդան մասնակցելու Հայաստանի լուսաւորութեան գործին, և իսկոյն մրցում մը կ'սկսի Թուրքիոյ և Ռուսիոյ Հայոց մէջ, որ առատաձեռնութեան կողմէ մրցանակը կը տանին: Այս ընդհանուր ձեռնտուութենէ հոգի առնլով՝ Արարատեան Ընկերութիւնն իր հիմնական օրինագրին յաւելական օրէնքներ կ'կցէ՝ թէ հաւաքեալ գումարներն ապահովութեան մէջ դնելու, թէ պատուոյ անդամներ ընդունելու և թէ օր ըստ օրէ իր վայելած վստահութիւնն աւելցնելու նպատակաւ, և իր դրամագլուխն Կիւլպէնկեանց մօտ աւանդ կ'թողու տոկոսով: Եթէ երեք շրջաններն իրարու հետ համեմատենք՝ հասոյթից նկատմամբ, պիտի տեսնենք որ վերջին շրջանն անհամեմատ յաջող է, այնպէս որ

1877	ապրիլ	30ին	հասոյթն	էր	օսմանեան ոսկի	70
1878	»	»	»	»	»	120
1879	»	»	»	»	»	1960

Վերջին շրջանի առաւելութիւնն ոչ միայն Արարատեանի գործունէութեան և ազդած վստահութեան արդիւնքն է, այլ և Ազգին մէջ՝ օր ըստ օրէ հաստատութիւն գտնող այս համոզման թէ՝ եւրոպական տէրութիւններն լոկ համակրական ու արգահատական ակնարկ մը պիտի ձգեն մեր վրայ, թէ Պէրլինի 61դ յօդուածը միշտ մեռեալ տառ պիտի մնայ որչափ ատեն որ մենք դէթ մտաւորական շարժում մը, մեր իսկական պիտոյքը հոգալու եռանդ ու արդիւնք

չայանենք։ Սակայն՝ վերսայն կ'կրկնենք, մեր անթիւ պիտոյից մէջ գոյացած հասոյթն առ այժմ չնչին դումար մ'է, և զարմանք են որ՝ մի քանի բացառութեամբ, հայ մեծատուններն զգալի աջակցութիւն մը չեն յայտնած տակաւին այս վերաշինութեան գործին համար, որու պտուղն իրենք ալ պիտի վայելեն անշուշտ ապագային մէջ։ Ինչո՞ւ համար չդանուին, ինչպէս Յունայ՝ նոյնպէս մեր մէջ՝ Զարիֆիներ, Զոկրաֆոններ և այլն, որ բիւրաւոր ոսկիներ կ'նուիրեն իրենց ազգին զարգացման համար։ Իրաւի՝ շատ զգայուն ու երախտապէտ սիրտ կ'տածէ Արարատեան Ընկերութիւնն՝ որ ամեն առթիւ չմոռնար կրկնել իր շնորհակալիքն անոնց որ կ'աջակցին դրամապէս, թէև՝ ըստ մեզ՝ աջակցողներն շնորհակալութեան իրաւունք մը չունին, վասն զի՝ եթէ պարտք մը կ'հատուցանեն, այդ պարտքն Ընկերութեան չէ այլ Ազգին։ Յաջորդ սերունդին կ'ինայ կատարել գործով իր երախտագիտական պարտքն՝ եթէ ներկայէն ընդունի իր վերակենդանութեան միջոցներն, որ հազիւ մեր կարողութեան մի ամենափոքրիկ կոտորակը կ'կազմեն։ Ասիոյ մէջ՝ ինչպէս որ կ'կարծենք, քաղաքակրթիչ դեր ունենալու սահմանուած ժողովուրդ մ'այսպէս ժլատութեամբ չընթանար, և չսպասեր անդադար յորդորներու, կոչումներու, ներկայացումներու որպէս զի այդ քաղաքակրթութեան համար իր լուման հանդանակէ, այլ ինքնաբերաբար կ'հատուցանէ իրրև անհրաժեշտ պարտք, միշտ հսկելով այն ընկերութեանց վրայ որ ազգային մեծ գործի մը գլուխն անցած են։

Բ. Վարչական ոճոտնական յայտագիր։ — Մինչդեռ Արարատեան Ընկերութիւնն՝ իր դրամական վիճակին ապահովելու կ'ձգտէր, անտես չէր առներ մանաւանդ իր նպատակն։ Ուստի երկար խորհրդածութենէ ետև՝ կ'որոշէ Հայաստանի գիւղացւոյն այնպիսի կրթութիւն մը տալ որ իր պիտոյից համապատասխանէ։ Իրրև հայ, իրրև էջիսոռնեայ և իրրև Եկեղեցոյ նկատելով զանի, կ'ուզէ այնպէս կրթել որ հայութեան, քրիստոնէութեան և երկրագործութեան մէջ զարգանայ՝ միշտ արդի գիտութեան լուսով։ Գիւղական նախակրթարանի համար իր ուսանց յայտագիրը կ'պատրաստէ, յայտագիր որ թերութիւններ կրնայ ունենալ և որու կատարելութիւնն աշակերտներու յառաջդիմութեան երաշխաւորութիւն մը չէ, քանի որ ձեռնհաս աշխատասիրութեան մէջ կ'կայանայ յառաջդիմութեան գաղտնիքը։ Հետևապէս Ընկերութիւնն ստիպուած է հո-

զարգացութեան պարապող ժողովրդեան օգտակար մի քանի ուսումներ ակամայ զանց ընել, կարելի եղածը միայն աւանդելով դասատուներու չգոյութեան պատճառաւ, որոնք Վանայ վարժապետանոցէն պիտի ելնեն։ Արարատեան գիւղական Նախակրթարանի ուսումնական շրջանը չորս տարի պիտի սևէ։ Աւանդելի ուսումնքն են. Հայերէն լեզու, Ազգային պատմութեան հետ անիշխանութեան ժամանակներն, Կրօնագիտութիւն, Թուաբանութիւն, Աշխարհագրութիւն, Բարոյագիտութիւն, Դաս առարկայից, Գիր, Գծագրութիւն, Ձայնական երաժշտութիւն, Մարմնամարզութիւն։

Յետոյ Տէպէկեանը կ'բացատրէ յայտագրին մի քանի ուսմանց սահմանն. ինչպէս Հայերէնի, Ազգային պատմութեան, Կրօնագիտութեան, և կ'յաւելու որ «Հայ գիւղացւոյն ստացած ծանօթութիւններն որքան շատ լինին, այնքան աւելի Հայ ազգին վիճակն դէպ ի լաւն կ'փոխուի»։ Սակայն ներուի մեզ ըսել որ,

ա) Նախակրթարանի ծրագիրն այդ ծանօթութիւններն հայթայթելու ուսմունքը չպարունակեր։ Անշուշտ ընկերութիւնը մտադիր է կատարելագործել իր յայտագիրն, երբ նիւթական միջոցները ներեն, և մանաւանդ երբ նախակրթիչ դաստիարակներ պատրաստէ, բայց՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ ըսած ենք, կարելի է գտնել Ազգին մէջ դասատուներ որ երկրագործութեան պարապող ժողովրդեան մը մանկտւոյն գէթ պարզ երկրագործական գիտելիք աւանդէ, որ կ'պակսի յայտագրէն, և այսպէս ընկերութիւնն իր մէկ տեսակէտն, որ է իբրև երկրագործ ըմբռնելն Հայ գիւղացին, գործադրութեան մէջ անտես կ'առնէ։

բ) Նախակրթարանի յայտագիրն, թէև ճոխ՝ մտաւոր զարգացման օգնող և գիւղացւոյն գործնական կեանքը բարւոքող անտեսական ու բնական գիտութեանց սկզբունքը չպարունակեր, և արդէն մեծապէս կ'տարբերի Դպրոցասիրաց-Արևելեան ընկերութեան ծրագրէն, անտեղութիւն մ'որ Հայաստանի մէջ գէթ տարրական ուսմանց մէջ միօրինակութիւն հաստատելու նպատակէն մեզ կ'հեռացընէ։ Դարձեալ նախնական դպրոցներու մէջ՝ այս բնական գիտութեանց ուսմունքն աւանդելու դժուարութիւնն, դասագրեանց և մասնագէտ դասատուներու չգոյութիւնն հիմնաւոր առարկութիւններ չեն յայտագրէն բառնալու այդ ուսմունքն, քանի որ ամենէ դժուարին և նոյն իսկ վերացեալ գիտութիւններն տղոց մատղաշ իմացականութեան հպելի ընելու համար այնպիսի գործնական միջոցներ և

մանկավարժական եղանակներ կան այժմ որ քիչ շատ զարգացած միտք մը և օտար լեզուի հմուտ հայ դասատու մը կարող է այդ մեթոդներուն հետևելով իր դասերը պատրաստել և իր աշակերտներուն աւանդել։

գ) Աշխարհիկ լեզուն առ հասարակ նախակրթարաններուն մէջ աւանդելն նորութիւն մը չլինելովն՝ Տեղեկագրի մէջ բերած արդարացուցիչ փաստերն ու բացատրութիւններն աւելորդ և հին են, և եթէ նոր ու անհաստատ բան մը կայ մեր դպրոցներու մէջ այս մասին՝ լեզուն աւանդելու եղանակին մէջն է, որու վրայ փափաքելի և օգտակար կ'լինէր մեղ լսել Ընկերութեան կարծիքն, երբ որ դէթ իր ուսուցչական հրահանգներն հրատարակելու առիթն ունենայ։

դ) Յայտագիրը կ'պահանջէ որ չորս տարի շարունակ ազգային պատմութեամբ զբաղի աշակերտը։ Ասոր խօսք չունինք։ Միայն պէտք է նկատել որ առ հասարակ մեր դպրոցներուն մէջ ազգային պատմութեան դասատուութեան եղանակն շատ ցամաք ու ապարդիւն է, և չորս հարստութեանց չորս տարուան շրջանի բաժանումն թերևս այդ ամբողջութիւնն յառաջ բերէ, մի միայն արդի հայ պատմութեան դասագրեանց կապուող դասատուներու շնորհիւ։ Ըստ մեզ՝ ազգային պատմութեան այն մասերն որ հայրենասիրութեան, ազատութեան ու նահատակութեան օրինակներ կ'պարունակեն, որ նշանաւոր քաջերու, հայրապետներու և հեղինակներու նկարագրական ու կենսագրական ծանօթութիւններ կ'ընծայեն, որ հին ու նոր Հայաստանի նիւթական, բարոյական ու մտաւորական զարգացման և թշուառութեանց կ'պատկանին, որ երկրագործութեան, արուեստից ու Ճարտարութեան կ'վերաբերին, կրնան աւելի օգտակար ու հրահանգիչ լինիլ՝ պարզագոյն ձևի վերածուելով, քան թէ այն չոր ու ցամաք դէպքերն, թագաւորներու և նախարարներու անուններն ու ազգաբանութիւններն, կռիւներն ու կրից նկարագիրն, որ ազգն միտքը կ'պղտորեն, թող թէ այս բաներն ուսուցանելու համար չորս տարի շատ են։

ե) Կրօնագիտութեան մասին արդէն մեր թուիքը յայտնած ենք, միայն կ'գիտենք որ յայտագիրը չափէն աւելի կ'զբաղեցնէ աշակերտը Սուրբ Գրոց պատմութեամբ, Աստուածաբանաց մեկնութեամբ և քրիստոնէական վարդապետութեամբ, որ վերջին տարին պիտի աւանդուի, այնպէս որ՝ եթէ բարոյագիտութիւնն ալ այս կրօնական

ուսմանց աւելցընենք, նախակրթարանի աշակերտն ոչ միայն ընտիր հրեշտակաբարոյ պիտի ելնէ դպրոցէն այլ և քահանայական վիճակին պատրաստ։

Գալով երկրորդ ուսմանց յայտագրին որ Վանայ Արարատեան վարժապետանոցին կ'վերաբերի, աւանդելի ուսմունքն են, նախակրթարանի յայտագրին պարունակածէն զատ՝ Գրաբար լեզու, Աղգային և ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, Տիեզերական պատմութիւն և մաթեմատիկայի, Զափաբերութիւն, Գրառութիւն կամ Անգլերէն լեզու։

Տեղեկագիրը կ'խոստովանի թէ՝ այս յայտագիրը շատ պարզ է և նպատակ ունի միայն նախակրթիչ դասատարակներ պատրաստել, թէ կարևոր դիտութեանց Ճիւղերը կ'պակսին, թէև Ընկերութիւնը մտադիր է մօտ օրերս այլ և այլ դիտութեանց դասատու մը ղրկել ի Վան, կամ Եւրոպայէն բերել տալ, թէ ինչ աղգային վարժարաններու գլխաւոր պակասութիւնն այն է որ դպրոց գրագիտներ կը պատրաստեն, և թէ եւրոպական լեզուի մ'ուսումն՝ հակառակ ամեն առարկութեանց, անհրաժեշտ պէտք մը համարեր է։

Արարատեան Վարժապետանոցի այս ծրագրին վրայ չենք կամիր ծանրանալ և կ'անցնինք՝ փափաքելով որ Ընկերութիւնն անոր թերութիւնները՝ զոր կ'խոստովանի, ուղղելու փոյթ տանի, և իր ծրագրին մէջ անցընէ մի քանի ընկերական և բնական դիտութեանց տարերքն, ինչպէս նաև՝ եթէ հնար է, մի քանի արուեստներ, և յատկապէս երկաթագործութեան արուեստը։ Իր յայտագիրն այնպէս դծուած է որ Ճիշտ այն բանն պիտի պատրաստէ որու ղէմ ինք կ'բողոքէ և որ իրեն նպատակին էապէս չպիտի ծառայէ, այսինքն դրագէտ դասատուներ։ Ուսումնական ու դիտական դասատուներ արտադրելու համար տարբեր գործիներ պէտք են, քան եկեղեցական պատմութիւնն, ընդհանուր մաթեմատիկայի պատմութիւնն ու դրաբարի ուսումն։ Մեզի համար ամենէ սարսափելիին է արդիւնաբեր, իրական աշխատանքն և չէ թէ բարոյական ու մտաւորական պերճանքն։ Տեղեկագիրն իրաւամբ կ'պաշտպանէ օտար, եւրոպական լեզուի մ'ուսման կարևորութիւնն Վարժապետանոցի մէջ՝ և այս մասին՝ յայտնի է, բոլորովին անոր համակարծիք ենք, քանի որ եւրոպական լեզուի մը միջոցաւ միայն կարող պիտի լինինք հմտանալ դիտութեան այլ և այլ Ճիւղերուն։ Եւ միթէ մեր նախնիք ևս օտար զարգացած ազգերու լեզուն չէ՞ն սորվեր, ի՞նչ են

մեր այնքան հաշակ առած ուսեալներու գրականութիւնն եթէ ոչ մեծ մասամբ թարգմանութիւններ։ Անոնք որ կ՚կարծեն թէ յառաջանալու համար ժողովուրդ մը կարող է իր ներքին ոյժերով միայն, և առանց արտաքին օգտաւէտ ազդեցութեան, զարգանալ, մեծապէս կ՚սխալին, կամ յետին ծայր ամբարտաւան են, վասն զի կամ դարաւոր աշխատութեանց և գիտերու արդիւնքն ինչ է չգիտեն և կամ այդ աշխատութիւնը նորոգել և արդէն գտնուածը ոտնել կ՚ուզեն։ Գիտութիւնն հայրենիք չունի, անոր արդիւնքն ամենուն է, և Հայուն պարտաւորութիւնն է ինչ որ պիտանի է իր ներկայ կացութեան իւրացնել և կարելի եղածին չափ օգուտ քաղել։ Ուստի հին շաւիղը թողուլ, նախապաշարմունքը թոթուել պէտք է և նոր զէնքերով նոր աշխարհը մանել, լաւ ըմբռնելով որ՝ ինչպէս կրօնական նոյնպէս հայրենասիրական մոլեռանդութիւնն աղետաբեր հետեւանքներ կրնայ ունենալ ժողովրդեան մը համար որ անցելոյն փլատակներով ազգային նոր տուն մը շինելու կ՚ելնէ։

Գ. Արարատեան Ընկերութիւն. — Տեղեկագիրն այս մասը շատ հետաքրքրական է, և Վասպուրականի վրայ կ՚պարունակէ տեղեկագրական և վիճակագրական խիստ կարեւոր տեղեկութիւններ որ պաշտօնական արձանագիրներու մէջ անգամ հազիւ կ՚գտնուին։ Ընկերութիւնն ոչ միայն իր միջոցներուն ներածին չափ զանազան գիւղերու և գիւղաքաղաքի մէջ ուսումնարաններ կ՚հիմնէ այլ և իր պաշտօնէից միջոցաւ կ՚ջանայ ժողովրդեան նիւթական ու մտաւորական վիճակին տեղեկանալ և ըստ այնմ դարմաններ պատրաստել, որով կրկնապատիկ ծառայութիւններ կ՚մատուցանէ Ազգին։ Ընկերութիւնն արդէն չորս վարժարան ունի. — 1876 նոյեմբեր 1ին բացած է Ա. Ալէօր գիւղի Նախակրթարանն, որու մէջ 101 տղայ և 15 աղջիկ կ՚աշակերտեն. Բ. Կէսանէնց գիւղի Նախակրթարանն՝ Վանայ արեւելեան հիւսիսային կողմը՝ Թիմար լեռնանցքին մէջ։ Այդ գիւղն ունի 92 տուն բնակիչ զուտ Հայ, Վանէն $4 \frac{1}{2}$ ժամ հեռի է ու այլ և այլ գիւղերու կեդրոնը կ՚սեպուի, ուսկից աշակերտներ կը յաճախեն Կիւմնենցի Արարատեան Վարժարանն որ ունի 98 աշակերտ և 17 աշակերտուհի. Գ. Դարտան գիւղաքաղաքին Նախակրթարանն, 1879 մարտ 16ին բացուած. Դատուան՝ Բաղէշ քաղաքէն 4 ժամ հեռի, Վանայ ծովուն արեւմտեան հարաւային կողմը կ՚իյնայ. ունի 68 տուն բոլորովին Հայ բնակիչ, իսկ վարժարանն 80 աշակերտ՝ 62ը տղայ և 18ը աղջիկ, այնպէս որ Արարատեան

նախակրթարանաց մէջ ընդ ամենը 314 աշակերտ ուսումն կ'ընդունին, բայց ի Վանայ 1879 յունվար 1ին բացուած Վարժապետանոցի աշակերտներէն, որոց թիւն 35ի կ'հասնի։ Բայց միթէ Արարատեան Ընկերութեան գործունէութիւնն այս նեղ շրջանին մէջ պիտի մնայ, միթէ Հայաստանի լուսաւորութեան համար Արարատեանի կողմէ հուչակուած ջանքերն միայն չորս վարժարանաց և 151 ոսկի ծախսուց կ'յանգին։ Արդարև՝ բոլորովին յուսահատական վիճակի մէջ կ'մնար Հայաստանի կրթութեան խնդիրն եթէ միայն այս չնչին արդիւնքն երևան գար, բայց այսպէս չէ։

Դ. Հաշուեկշիռ. — Տեղեկագրէն Գ. շրջանի հաշուեկշիռն որչափ որ 221 օսմ. ոսկի կեդրոնական և գաւառական ծախք կ'ցուցընէ, պէտք է նկատել որ նախորդ տարիէն, այսինքն 1877էն մնացած 100 օսմ. լիրայի մնից հաշուեկշիռն՝ 1879 ապրիլ 30ին, 2190 օսմ. լիրայի հասած է։ Թէ Ընկերութիւնն ինչ պատճառաւ այդ գումարը չէ գործածած իր նպատակին, Տեղեկագիրը բացորոշ կը յայտնէ։ Ընկերութիւնն իր Գ. շրջանն աւարտելու միջոցին ընդունելով իր գրամագլուխն ստուարացընող նուէրներու մեծագոյն մասը չէ կրցած նոր գործի ձեռնարկել, հետևապէս ստիպուեր է ներկայ Դ. շրջանին վերապահել իր նպատակն ընդարձակելու գործողութիւնը։ Նոյն ինք Ընկերութիւնը կ'հաստատէ իր Տեղեկագրով թէ մէկ քանի նախակրթարանաց հաստատութիւնը նշանակութիւն մը չունի Վասպուրականի մէջ՝ որու գիւղերէն հաղիւ 18ն իրենց եկեղեցւոյն մէջ վարժարան ունին, մինչդեռ 500 հազարէն աւելի հայ բնակչաց մէջէն հաղիւ 3 հազար հոգի կարդալ գրելու կարող են։ Այս է պատճառն որ Ընկերութիւնն աւելի գիւղացւոց կրթութեան հոգ տանիլ կ'փափաքի քան թէ քաղաքացւոց, որ համեմատաբար աւելի անդորր կեանք մը վարելուն՝ կարող են իրենց կրթութեան պիտոյքը քիչ շատ հոգալ։ Ահա այս տեսակիտով Կ. Պոլսոյ Բարեգործական Ընկերութիւնն կ'փութայ աջակցիլ Արարատեանի և իր ծախիւք (70 օսմ. լիրա) նոր գիւղական նախակրթարան մը բանալու գործն անոր խնամատարութեան կ'յանձնէ։ Այս բաւական չէ. Ամեն. Ս. Պատրիարքին առաջարկութեամբ՝ Արարատեան Ընկերութիւնը կ'պատրաստուի Տարսոնի մէջ վարժարաններ հիմնել, և այս նպատակաւ իր Գործադիր ժողովոյ անդամներէն Պ. Պ. Վասիլեանը կ'ուղարկէ ի քննութիւն, և անոր տուած տեղեկութեանց վրայ կ'որոշէ առ այժմ Զարսանճախի, Բղնի և

Զմշկածաղի մէջ դպրոցներ հաստատել։ Արդէն հիմնուած և վերոյիշեալ ու Գործոյթ գիւղն հիմնարկելի վարժարաններու համար՝ Արարատեան Ընկերութեան ԴԴ շրջանի ելմտայոյցին նայելով՝ քուէարկուած գումարն է 1186 ոսկի, որու վրայ բարդելով Բարեգործական Ընկերութեան հաշուին համար Կէմ գիւղի մէջ հաստատելի դպրոցի ծախք 70 ոսկի, բոլոր գումարը կ՚հասնի 1256 օսմ. ոսկւոյ։ Այս գումարէն 206 ոսկի Վանայ վարժապետանոցին, 200 ոսկի դասական դրեանց, 202 ոսկի կեդրոնական ծախուց, այսինքն տպագրութեան, կարասեաց, թղթատարի և այլն յատկացած են, այնպէս որ ամբողջ գումարէն միայն 688 ոսկի նախակրթարանաց համար պիտի գործածուի, գումար մը՝ որ թէև շատ մեծ չէ, բայց մանից յաւելմամբ կրնայ նոր վարկով մ՚աւելի ստուարանալ. կեդրոնական կամ վարչական ծախքն թերևս ոմանց մեծ թուի, բայց երբ նկատենք որ մեծ մասամբ վարժարաններու կանոնաւոր ընթացքն վարչային կանոնաւոր մատակարարութենէ և հաղորդակցութենէ կախումն ունի, և թէ Ընկերութիւնն իր գործունէութեան շրջանն ընդլայնելով բնականապէս իր գրական գործերն ու գործակալներն աւելցընելու պիտի սահպատի, այդ ծախքն իբրև պէտք պիտի ընդունինք։

Ե. Հիմնական և Ներքին կանոնագիրք. — Ասոնց վրայ խօսիլ աւելորդ համարելով՝ կ՚անցնինք. Զ. Նոր-Իրաքոնէրու ցուցակն. — Ասոր մէջ ակներև կ՚տեսնուի զանազան անձերէ և Հայաբնակ երկիրներէ տրուած նուէրները։ 1878 մայիսէն մինչև 1879 ապրիլ 30 — Կ. Պոլսոյ ազգայինք նուիրած են կլոր թիւ. օսմանեան ոսկի 93, Եգիպտոսի՝ 8 1/2, Զմիւռնիոյ՝ 1 1/2, Եւրոպիոյ՝ 2 1/2, Ռուսաստանի՝ 850, Պարսկաստանի՝ 25, Մարսիլիայի՝ 25, Երզնկայի՝ 2 1/2 և այլն։ Այս նուէրներու մէջ՝ իրաւի ցաւօք կ՚դիտենք Զմիւռնիոյ կողմէն տրուածը, և ամօթապարտ կ՚մնանք։ Զմիւռնիա՝ որ համբաւ ունի ազգային յառաջդիմութեան իբրև Ջերմ սատար, որ կ՚հաչակուի իբրև քաղաքակիրթ և հարուստ քաղաք՝ ամենէ անն՝ Հայաբնակ քաղաքներու չափ անդամ չէ մասնակցեր. և թէպէտ մեր քաղաքացի Վսեմ. Սպարթալեան էֆէնտին իր սովորական առատասրտութեամբ այս տարուր սրբեր է, 100 ոսկի նուիրելով, սակայն դարձեալ մեր. անտարբերութիւնը չպիտի արդարանայ՝ եթէ օրինաւոր ձեռնտուութեամբ զաւառայնոյ կրթութեան համար ընդհանուր հանգանակութեան չմասնակցինք։

Ուստի հրաւէր կ'կարդանք ոչ միայն քաղքիս հայ երիտասարդութեան այլ բոլոր արանց ու կանանց որ Արարատեան և այլ ընկերութեանց աջակից գտնուլին և հանգանակութիւն մը բանալով մրցին մեր հեռաւոր հայրենակիցներու հետ, համոզուելով որ Ազգին վերաշինութիւնն Հայաստանի լուսաւորութեան մէջ կ'կայանայ։

ԵՐԳ ՄՇԱԿՆԵՐՈՅ*

Տիրանանք երկրի հեզական ողւով,
Ըղձոյն մեր ծածկենք յարգով ու խոստով
Զի դահուց քանդիչ տէր դահուց կանգնման
Երկնէ ըղխորհուրդ ընդ հեզ ստուերով։

Տիրանանք հողու ժամանակ 'ի վաղ
Թէ զամէն տանի թողու զայս աւազ,
Զի աշխարհական ազինք 'ի տիրել,
Երկրի տէրերոյն հարկանեն սալաս։

Տիրանանք երկրի չև եւրոպական
Ազգաց մեր յաշխարհ եկեալ գաղթական,
Ըղխրտ բընութեան առ մեզ դրաւենք,
Կրթելով ըղձոյս լեզուաւ հայկական։

Խաբիք թէ ասէք դեղջուկ է անբան,
Տէրն ամեն երկրի, է երկրին նման,
Բարձրաբերձ լերինք և անշարժ հողեր
Իմ բարձր ու հաստատ են ոգւոյ թարգման։

Է՛հ՜արքայ թող քո՛յդ, քոյդ լինի այն գահ,
Որոյ չէ նեցուկ իմ արօր ու բահ,

* Տես ոտանաւորներ Շամախեցի, երես 214։

Թող քոյդ , քոյդ լինի , թաղն այն փառաւոր
Զոր կասկած պատէ վարանում ու ա՛հ ։

Ի՛հ արքայ թող քոյդ լինի այն նուագ
Զոր օտար երգէ ոչ տան քո զաւակ ,
Տէ՛ր իմ , անբաժան արա զիս յերկրէ.
Ուր պլպուլ երգէ դղըչէ վտակ ,
Ուր ծառոյն ծաղկեայ է գլխոյն պըսակ ,
Ուր տերեւ թզոյ է կաթին պընակ ,
Ուր նման սրտից է ջրին յատակ ,
Ուր նման հովու անմեղ է կատակ ,
Ուր լերան կոչնակ է մայող մատակ ,
Ուր ընտիր աղօթ է անմեղ վաստակ ,
Ուր վարդ ու ծաղիկ ուր մարդ ու աղջիկ
Սրտակից ամեն են բարդ ու ջուխտակ ։

Սիրտ գիւղականի գթած է գթած ,
Գիտութիւն հայի մեր լերանց դիմաց ,
Սեւ սեւ հառաչէ շոգեկառ երով
Դիմէ հովտերոյ փախչի 'ի մեծաց ։

Գիւղական կենաց սրտից վիրաբուժ ,
Պահպանի դարման մեր կաթին 'ի կուժ ,
Ասա սրտեր բուժին զի հով մարդասէր
Վանէ հալածէ քաղաքաց ըզգուժ ։

Հովտաց գաղթական է սէրն այն մաքուր ,
Որ լինի 'ի մէջ քաղքին առաթուր ,
Բանաստեղծ , առ մեզ , դիմէ ու երգէ ,
Սիրտ մեր 'ի սիրոյդ չէ երբէք թափուր ,
Հերք մեր կուսերոյն են զանգուր զանգուր ,
Դու ասա՛ այտեր թէ են հուր կամ նուռ ,
Սրտեր են փափուկ , բազուկներ ամուր ,
Բանաստեղծ , առ մեզ դիմէ ու երգէ ,
Ուր ոչ թուր շողայ , ոչ սուին ու սուր ,
Թշուառ բանաստեղծ , 'ի մեզ լոկ կարես
Երգելով թափել ըղձրտեդ մրուր ։

Մայէ՛ իմ պառնուկ, մայէ՛ ու մայէ՛,
Քերթողին դիմաց հայէ՛ ու նայէ՛,
Վասն քաղաքաց անբուժ ցաւերոյն
Մայէ՛ իմ պառնուկ, մայէ՛ ու վայէ՛։

Յօրանջէ՛ դոմէշ, և դու յօրանջէ՛,
Երբ քաղքին զանգակ զանչէ հառաչէ,
Տաղտկութեան պշունչ վանէ յանկողնոյդ
Քաղքին 'ի վերայ թափէ 'ի ճախճէ։

Մայէ՛, իմ պառնուկ, մայէ՛ ու մայէ՛,
Քերթողին դիմաց հայէ՛ ու նայէ՛,
Վասն քաղաքաց անբոյժ ցաւերուն
Մայէ՛, իմ պառնուկ, մայէ՛ ու վայէ՛։

ՎԵՀԱԿՆ.

Ո՞ՐՆ Է ԱՄԵՆԷՆ ՕԳՏԱԿԱՐ ԳԻՏԵԼԻՔԸ*

Գ. Սբէնսըր այս խօսքերէն կ'հետևցընէ որ մեր ֆիզիքական, բարոյական ու մտաւորական դաստիարակութիւնն ունի թերութիւններ որ մեծ մասամբ ծնողաց տգիտութեան վերագրելի են։ Եւ իրօք ի՞նչ կարող ենք յուսալ այն մարդէն որ կնճռոտ խնդիր մը լուծելու կ'ելնէ առանց գիտնալու թէ այդ լուծումն ինչ սկըզբունքի վրայ հիմնուած է։ Եթէ մուճակ մը, տուն մը շինելու, նաւ մը, մեքենայ մը վարելու համար անգամ պէտք է որ մարդ բաւական ժամանակ աշակերտէ, միթէ այնքան պարզ բան է մարդկային արարած մը կրթել որ կանխագոյն ուսման պէտք չըլնի։ Ամենքը կ'խոստովանին թէ պարզ բան չէ, թէ մարդկային մարմնական ու մտաւորական զարգացման օգնելը մեծամեծ դժուարութիւններ ունի, և սակայն յիմարաբար զանց կ'ընենք մարդն այս ծանր

* Շարունակութիւն։ Տես յուլիս ամսագիր, երես 106։

ու կարեւոր պաշտօնին պատրաստելու, և առանց ընտրողութեան՝ զայն մեր առջեւն եղողին կ'յանձնենք։ Երբ Հայր մը՝ թիւր սկըզբանց համեմատ՝ իր որդւոյ սէրը կ'կորուսէ, իր խստութեամբն ըմբոստութեան, բարոյական կործանման մղելով զանոնք՝ իր յատուկ դժբաղդութեան պատճառ կ'ընէ, կրնայ այս խորհրդածութիւնն ընել. Թէ բարոյագրութեան ուսումն իրեն համար աւելի օգտակար կրնայ լինիլ քան թէ Էուքլիտէսի ուսումն։ «Երբ մայր մը կ'լայ իր անդրանիկ որդւոյն վրայ որ շառագոյն տենդէ բռնուելով կ'մեռնի, կ'ըսէ Սբէնսըր, և երբ անկեղծ բժիշկ մ'անոր կ'ըսէ թէ իր որդին կրնար բժշկուիլ եթէ ուսմանը չարաչար աշխատելով չտկարանար, երբ նա վիշտերու և խղճի խայթի կրկին բեռին տակ կը ճնշուի, շատ թեթև մխիթարութիւն մ'է իրեն համար Տինդելի բնագիրը կարդալ կարենալը»։

Այսպէս մարդկային գործունէութիւնը կանոնաւորելու համար կարեւոր է՝ ըստ Սբէնսըրի, որ մարդ քիչ շատ տեղեակ լինի կենաց օրէնքին։ Անհրաժեշտ է գիտնալ բնախօսութեան առաջին սկզբունքն և հոգեբանութեան տարրական ճշմարտութիւնները, եթէ փափաք ունի աղայքն արժանապէս կրթել։ Շատեր այս պահանջումները ժպտելով պիտի լսեն և անհեթեթ պիտի գտնեն որ ծնողք այսպիսի թագուն ծանօթութիւններ ստանան։ Իրաւ՝ անհեթեթ կ'լինէր եթէ պահանջուէր որ այս նիւթերուն վրայ հայրերն ու մայրերը կատարեալ տեղեկութիւններ ստանան. բայց հեղինակին նպատակն այս չէ։ Բաւական է միայն մի քանի ընդհանուր սկզբունք հաղորդել աշակերտներուն, և օրինակներով զանոնք դիւրըմբռնելի ընել։ Ինչ որ է, այս իրողութիւններն անժխտելի են. այսինքն, տղոց ֆիզիքական ու մտաւորական զարգացումն օրինաց ենթակայ է, եթէ ծնողք այս օրինաց չհամակերպին բնաւ, մահն անխուսելի է. եթէ մասամբ միայն համակերպին մարմնական ու բարոյական ծանր պակասութիւններ յառաջ կ'գան. միայն երբոր կատարելապէս համակերպին, տղայք կատարեալ հասունութեան կ'հասնին։

Այնուհետև Պ. Սբէնսըր քաղաքացիի պաշտօնին վրայ կ'խօսի և կ'հարցընէ թէ ինչ տեսակ ծանօթութիւններ պէտք են այս պաշտօնին կատարման համար։ Կ'խոստովանի որ դաս մը վարժարաններու մէջ քաղաքացիի պարտաւորութեանց վերաբերեալ ուսմունք կ'աւանդուին, որոց մէջ կարևորագոյն տեղը կ'բռնէ Պատմութիւնը։

Այս մասին՝ թէև իր դիտողութիւնները փոքր ինչ ծայրայեղ՝ օգտակար և բանաւոր կողմն ունին։ Նա Պատմութիւնն՝ ինչպէս որ այժմ կ՚աւանդուի՝ կենաց անօգուտ կ՚համարի, վասն զի պատմութեան վերաբերող դասագրեանց, ինչպէս նաև չափահասներու համար յօրինուած պատմական գործոց մէջ յիշուած իրողութիւնները քաղաքական հիմնարկութեանց ճշմարիտ սկզբունքը բոլորովին չեն լուսաբաներ։ Վեհապետներու կենսագրութիւններն, (և մեր տղայք ուրիշ բան սորված չունին) ընկերական դիտութեան վրայ մեծ լոյս չեն սփռեր։ Արքունական դաւեր, յափշտակութիւններ, պատերազմներու նկարագիրներ և ասոնց նման բաներ պոռ սորվելով՝ չենք իմանար աղգաց յառաջդիմութեան պատճառները, հետևապէս մեծ արժէք չունին, թէև ոմանց՝ ճակատամարտներու մանր նկարագրութիւններ, եթէ երբէք առասպելներ չեն, շատ հետաքրքրական կ՚երևին։ Պատմութեան յիշած բոլոր զինուորական գործողութիւնները գիտնալով մարդ իր քաղաքացիութեան իրաւունքը, իր քուէն՝ ընտրութեանց ժամանակ՝ պաշտպանել չուտնիր։

Եւ տպա Պ. Սբէնսրը կ՚յարէ. «Շինծու կամ մոլար կարծիք մը կրնայ անարժան բաներու արժէք մը տալ։ Կան մարդիկ որոց համար անպիտան, ղղուած հին յախճապակի կտոր մը փափաքելի հարստութիւն մ՚է, կան նաև այնպիսիներ որ մարգասպանի մը մասունքն ծանր գնով ծախու կ՚առնուն։ Միթէ կրնա՞նք ըսել որ այս մարդոց ճաշակն այն առարկաներուն ճշմարիտ արժէքը կ՚յայտնեն։ Անտարակոյս, ոչ. հեռևապէս պէտք է ընդունիլ որ պատմական տեսակ մ՚իրողութենէ ղղացուած հաճոյքն բնաւ անոնց արժէքը չեն հաստատեր, և այս արժէքը գնհատելու համար պէտք է հարցընել լուրովն թէ այս ծանօթութիւններն ինչ բանի օգուտ ունին։ Եթէ մէկը դար իմաց տար քեզի որ դրայցոյդ կատուն երէկ ձագեր բերաւ, պիտի ըսէիր որ այս իրողութեան ծանօթութիւնն արժէք մը չունի քեզի համար։ Թէև իրողութիւն մ՚է այս, անօգուտ իրողութիւն մը պիտի համարէիր, իրողութիւն մ՚որ բնաւ վարմունքիդ վրայ չէ կարող ներգործել, իրողութիւն մ՚որ չպիտի ծառայէ քեզ կենաց կատարեալ վայելքը ստանալու։ Լաւ ուրեմն, նոյն բովէն անցուր պատմական ըսուած մի շատ իրողութիւններ, և նոյն եզրակացութեան պիտի հասնիս։ Ասոնք իրողութիւններ են որոյմէ չենք կարող օգտիլ, անկերպարան իրողութիւններ, որ մեզի կենցաղավարութեան սկզբունքներ չեն կարող ճարել, թէև այդ սկզբ-

բանց մէջն է իրողութեանց ծանօթութեան գլխաւոր օգտակարութիւնը։ Կարդա՛, եթէ կամիս՝ զուարճութեանդ համար, բայց մի՛ յուսար կրթութեան աղբիւր մը գտնել անոնց մէջ։»

Պ. Սբէնսրը Ճշմարիտ պատմութեան տարերքը չգտներ անոր վերայ գրուած գործերուն մէջ։ Հաղիւ թէ քանի մը տարիէ ի վեր պատմաբաններն սկսան քիչ շատ մեզի տալ օգտակար իրողութեանց նկարագիրներ։ Ինչպէս որ անցեալ դարերու մէջ՝ թագաւորն էր ամեն բան և ժողովուրդն ոչ ինչ (դեռ Արևելքի մէջ այսպէս է) հին պատմական գրեանց մէջ ալ, թագաւորներու գործերը պատկերը կ'կազմեն, մինչդեռ ազգային կեանքն հեռուն ստուերի ներքև ձգուած է։ Միայն մեր օրերն երբ կառավարելոյ շահն տիրական գաղափարը դարձած է քան թէ կառավարողներու օգուտը, պատմաբաններն սկսան ընկերական յառաջդիմութեան երևոյթներն ուսումնասիրել։ Ըստ Սբէնսրրի՝ մեզի համար էապէս գիտնալու բանն է՝ ընկերութեան բնական պատմութիւնը։ Պէտք ունինք գիտնալ բոլոր իրողութիւններն որ կրնան մեզ օգնել իմանալու համար թէ ինչպէս ազգ մը մեծցած է և կազմաւորուած։ Այս իրողութեանց մէջ հարկ է գտնել իր կառավարութեան նկարագիրն, հարևանցի նշանակելով նոյնը վարող անձերն, իր սահմանադրութեան մանր պարագաները, սկզբունքն, ընթացքն և թերութիւնները, և այս նկարագրին մէջ պէտք է յիշել ոչ միայն կեդրոնական կառավարութեան վերաբերող գործողութիւններն այլ և այն ամեն բաներն որ տեղական իշխանութեանց մանր ստորաբաժանումներուն կ'պատկանին։ Նոյնպէս պէտք է յիշատակել եկեղեցական կառավարութեան զուգակշռական նկարագիրը, այս է իր կազմաւորութեան, իր ընթացքին, իր իշխանութեան ասպիճանին, Պետութեան հետ ունեցած յարաբերութեանց, ծիսական և դաւանական արարողութեանց, կրօնական գաղափարներու պատկերն, և ոչ միայն անոնց որոց անուանապէս հաւատաց, այլ անոնց որոց Ճշմարտապէս հաւատաց և որ մարդոց գործողութեան իբրև կանոն ծառայեց։ Այս բաւական չէ, Պ. Սբէնսրը կ'ուզէ որ նոյն պատմութեան մէջ անցնին ժողովրդեան զանազան դասերու յարաբերութիւնները, սովորութիւնները, ընթացիկ նախապաշարումները, զրոյցները, յաղկին տնտեսական վիճակը, Ճարտարութեան վերաբերող օրէնքն, գրամատէրին և բանուորին մէջ եղած առնչութիւնները, աշխատութեան, փոխանակութեան, շրջաբերութեան և հաղորդա-

կցութեան միջոցները, արուեստներուն վիճակը, արտադրութեանց եղանակն ու տեսակը. նոյնպէս աղգին մտաւոր վիճակը, կրթութեան աստիճանը, դիտութեանց և արուեստից մշակութեան ընթացքը, իր բարոյական հանգամանքն՝ գեղարուեստից մէջ, մինչև անդամ պէտք չէ զանց ընել իր օրական կենաց պատկերը, և ցոյց տալ թէ ինչ էին իր տուներն, իր սնունդն ու զուարճութիւնները: Վերջապէս՝ ամբողջ այս իրողութեանց իբրև կապ կրնայ ծառայել նոյն ժողովրդեան այլ և այլ դասերու տեսական և գործնական բարոյականութեան ծրագիրը, ինչպէս որ կ'երևի իր օրէնսդրութեան, սովորութեանց, առածներուն և գործոցը մէջ: Այս ամեն իրողութիւններն՝ ոճի պայծառութեան և ճշմարտութեան ներածին չափ՝ պէտք է համառօտ յիշատակել, այնպէս ամփոփուած և յարդարուած որ իր ամբողջութիւնը գիւրըմբռնելի լինի և բոլորին յարակից մասունքը կազմեն: Պատմաբանին գլխաւոր նպատակը պիտի լինի այնպէս դասաւորել իրողութիւններն որ ուսանողն իսկոյն կարող լինի ըմբռնել անոնց մէջ տիրած ներդաշնակութիւնը, և իմանայ այլ և այլ պատմական երևոյթներու յարակցութիւնը: Յաջորդական դարերու պատկերն այնպէս պէտք է կարգադրել որ դիւրին լինի տեսնել թէ ինչպէս ընկերական հաւասարութիւնը, հիմնարկութիւնները, սովորութիւններն այլափոխուած են, և ինչպէս ընկերական շէնքի մը ներկայութիւնն անոր յաջորդող ուրիշ ընկերական շէնքին մէջ կորսուեր է: Ահա ասոնք են անցեալոյն ծանօթութիւններն որ կարող են օգնել քաղաքացիի մ'իր ընթացքն ուղղելու: Գործնական արժէք ունեցող պատմութիւնն այն է որ Նկարագրական ընկերաբանութիւն կրնայ կոչուիլ, և պատմաբանն այն ատեն մեծ ծառայութիւն կրնայ ընել մեզի՝ երբ ազգայ կեանքը կ'պատմէ այնպէս որ մեզի բաղդատական ընկերաբանութեան նիւթեր մատակարարէ, որպէս զի վերջէն դիւրին լինի ընկերական երևոյթներն ուղղող հիմնական օրէնքն որոշել:

Դարձեալ՝ իրական արժէք ունեցող պատմական ծանօթութիւններն անդամ մեծ օգուտ մը չեն ունենար, եթէ մարդ անոնց բանալին չստանայ: Այս բանալին, կ'ըսէ Սբէնսը, մեզի դիտութիւնը կ'տայ. անկարելի է ընկերական երևոյթները բացատրել առանց կենսաբանութեան և հոգեբանութեան սկզբանց: Ընկերական կենաց ամենէ պարզ իրողութիւններն անդամ անմեկնելի պիտի մնային, ինչպէս օրինակի համար, առաջարկի ու խնդիրքի մէջ եղած յա-

բաբերութիւն, եթէ մարդկային բնութեան վրայ մի բանի կոչում ու փորձական դիտողութիւններ չընէինք։ Եւ եթէ ամենէ պարզ ընկերաբանական ճշմարտութիւններն ըմբռնել անհնար է առանց դիտնալու թէ մարդ ինչպէս կ'խորհի և կ'զգայ որոշեալ պարագաներու մէջ, յայտնի է թէ ընկերաբանութիւնը կատարելապէս հասկընալ անկարելի պիտի լինի եթէ չճանչենք մարդն հիմնովին իր ամեն մարմնական և մտային յատկութիւններովը։ Վերացեալ տեսակիտով նկատէ խնդիրը, ինքնին պիտի հետևի այս եզրակացութիւնը, այսինքն, ընկերութիւնն անհատներէ բաղկացած է, ինչ որ կ'կատարուի ընկերութեան մէջ անհատական միահամուռ գործերու արդիւնքն է, հետևապէս ընկերական երևոյթներու լուծումը միայն մասնաւոր գործողութեանց մէջ կարելի է գտնել։ Բայց անհատներու գործերն իրենց բնութեան օրինաց հետ յարաբերութիւն ունին, և այս գործերը հասկընալու համար պէտք է սոյն օրէնքը դիտնալ։ Արդ՝ այս օրէնքն՝ աւելի պարզ խօսելով, ընդհանրապէս մարմնոյ և մտաց վերաբերեալ օրինաց հետևանքն են։ Ուստի կենսաբանութիւնն ու հոգեբանութիւնն ընկերաբանութեան անհրաժեշտ թարգմաններն են։ Այս եզրակացութեան աւելի պարզ ձև մը տալու համար, կ'ըսէ Սբէնսը, պիտի ըսենք. Ընկերական ամեն երևոյթները կենաց երևոյթներ են, կենաց ամենէ խառն յայտնութիւններն պէտք է որ կենաց օրէնքին յարմարին և այդ օրինաց տեղեակ եղողները միայն կարող են զանոնք հասկընալ։ Եւ, Պ. Սբէնսը կ'հետացընէ թէ մարդկային գործունէութիւնը դիտութենէ կախում ունի, թէ դպրոցներու ուսմանց մէջ շատ քիչ բան օգտակար են քաղաքացի մարդուն։ Պատմութեան մէկ փոքրիկ մասը միայն, ինչպէս որ արդէն ըսուեցաւ, կրնայ իրեն գործնական օգուտ մը բերել, և սակայն այս օգուտն ալ քաղելու համար զինք չէն պատրաստեր դպրոցներու մէջ, վասն զի թէ նիւթեր կ'պակսին և թէ նկարագրական ընկերաբանութեան դաղափարը։

Այնուհետև Պ. Սբէնսը կ'խօսի մարդկային գործունէութեան վերջին ձիւղին վրայ, այս է մեր պարապոյ ժամերը գրաւող զբօսանաց ու զուարճութեանց վրայ։ Քննեց նա արդէն թէ ո՞ր տեսակ դաստիարակութիւնն աւելի յարմար է մեզի որպէս զի մեր կեանքը պահպանենք ու մնայանենք, մեր Հայրական պարտաւորութիւնները կատարենք, մեր ընկերական ու քաղաքական ընթացքն ուղղենք, հիմակ պիտի քննէ թէ ո՞ր տեսակ գրական, արուեստագիտական,

և բնական վայելքը մեզի կ'յարմարին։ Թէև ամենէ վերջը կ'ձգէ այս բաներն որ մարդկային յառաջդիմութեան հետ կենսական յարաբերութիւն չունին, թէև ամեն բանի արժէքը գործնական տեսակիտով կ'գտէ և կ'կշռէ, բայց չանդամներ նաև գեղեցիկ արուեստներն որ հաճոյք կ'պատճառեն և մարդուս ճաշակը կ'կրթեն, ինչպէս են պատկերհանութիւնը, քանդակագործութիւնը, երաժշտութիւնը, բանաստեղծութիւնն և բնական գիտութեանց յառաջ բերած այլայլութիւններն որ ըստ մասին մարդկային կենաց հրապոյրներն են։ Ընդ հակառակն՝ կ'կարծէ թէ ճաշակի մշակութիւնն կամ ճաշակագիտութիւնն (esthetique) և ասկից ծագած հաճոյքն ապագային մէջ աւելի մեծ տեղ պիտի բռնեն մարդկային կենաց մէջ քան թէ հիմակ։ Երբ մարդ բնութեան ոյժերն աւելի լաւ գործածել ուսնի, երբ արտադրութեան միջոցները կատարելագործին, երբ մարդկային աշխատութիւնը կարելի եղածին չափ խնայուի ու նուազի, երբ դաստիարակութիւնն այնպէս լաւ կաղմուորի որ մարդիկ ամենէ կարևոր պաշտօններն համեմատաբար աւելի շատով կատարելու յաջողին, և հետևապէս՝ երբ մարդ աւելի աղատ ժամանակ ունենայ, այն ատեն թէ արուեստի և թէ բնութեան մէջ գեղեցկին ճաշակն ամեն մտաց մէջ՝ իրաւամբ՝ աւելի մեծ կարևորութիւն պիտի ստանայ։ Բայց միւս կողմէ՝ Պ. Սբէնսըր չընդունիր որ գեղեցիկ ճաշակի մշակութիւնն էապէս մարդս երջանկութեան կ'տանի։ Թէպէտև կարևոր է, նախադաս չկրնար սեպուիլ այն արուեստներէն որ կենաց օրական պարտաւորութեանց հետ յարաբերութիւն ունին։ Գրականութիւնն ու գեղարուեստները կ'յարատևեն միայն երբ ընկերական կենաց միւս ոյժերը կ'գործեն։ «Ծաղկապան մը, կ'ըսէ Պ. Սբէնսըր, տունկ մը կ'մշակէ ծաղկին համար, և տերևներուն ու արմատներուն արժէք կ'տայ, վասն զի ծաղիկն արտադրելու կ'ձգնին, մինչդեռ պարտիզպանն գիտէ որ տերևներն ու արմատներն ինքնին աւելի մեծ արժէք ունին, վասն զի ասոնց շնորհիւ պիտի ծլի ծաղիկը։ Ուստի անդադար կ'խնամէ տունկը քաջ գիտնալով որ տունկն անխնամ պահելը յիմարութիւն, է եթէ կ'ուզէ ծաղիկը ստանալ։ Նոյն բանը կրնանք ըսել այս խնդրոյն նկատմամբ։ Ճարտարապետութիւնը, քանդակագործութիւնը, նկարչութիւնն, երաժշտութիւնը, բանաստեղծութիւնը կարելի է անուանել քաղաքակիրթ կենաց ծաղկունքը։»

Եւ Պ. Սբէնսըր այս օրինակին կ'նմանցընէ մեր դաստիարակու-

թեան ընթացքը։ Տունկը կ'մոռնանք և միայն ծաղիկը կ'խնամենք։ Կենաց մնդատու իրն անտես առնելով՝ անոր վայելչութիւն տուող բանը կ'մտածենք։ Աշակերտը չսորվիր թէ ինչպէս պէտք է իր անձը պահպանէ, թէ ինչ հիմնական ծանօթութիւն պէտք են այն բաներուն վրայ որով իր ապրուստը պիտի ճարէ, և զոր վերջէն՝ իր կրցածին չափ ասդիէն անդիէն վեր ի վերոյ կ'քաղէ, չեն պատրաստեր զինք այնպէս որ իր ընկերային պարտիքն օրին մէկը կատարէ, և սակայն միւս կողմէ այնպիսի բաներ կ'ուսցընեն որ միայն կենաց փափկութիւն, շուք, փայլ կ'ընծայեն։ Նոյնպէս՝ թէպէտ օգտակար է նոր լեզուներ դիտնալն, վասն զի բնագիրներ կարդալու, օտարականներու հետ խօսակցելու, ճամբորդելու քիչ շատ կ'օգնէ այդ ուսումն, սակայն պէտք չէ բնաւ աւելի կենսական կարևորութիւն ունեցող ծանօթութիւններն անոր զոհել։ Կ'ըսուի թէ դասական դաստիարակութիւնը վայելուչ և ուղիղ ոճ մը կ'տայ մարդուն. եթէ այս խօսքը ճշմարիտ անգամ լինի, կարելի չէ պնդել որ ոճի վայելչութիւնն ու ուղղութիւնն այնքան օգտակար լինին ունենալու քան թէ այն սկզբունքն որ կրնան օգնել մեր զաւակները կրթելու։ Դիցուք թէ մեռեալ լեզուաւ գրուած քերթուածներու ընթերցումն, մեր ճաշակը շտկելու ծառայէ, միթէ կարելի՞ է ասկ'ց հետևցընել որ ճաշակի զարգացումն աւելի մեծ արժէք ունի քան թէ առողջաբանական կանոնաց ճանաչումը։ Ամեն ձիրք, դեղարուեստ, դպրութիւն, բոլոր այս բաներն որ քաղաքակրթութեան ծիլերն են, պէտք է որ ենթարկին կրթութեան և կարգապահութեան, որոյ վրայ հիմնուած է քաղաքակրթութիւնը։ Ինչպէս դաստիարակութեան, նոյնպէս կենաց մէջ միայն պարապոյ ժամերը պարտաւոր են գրաւել։

Այսպէս Պ. Սբէնսրը ճաշակագիտութեան կարգն որոշելէն ետև՝ կ'սկսի փնտռել այն ծանօթութիւններն որ սոյն նպատակին կ'տանին և դաստիարակութեան այս շրջանին հետ աւելի յարաբերութիւն ունին։ Նա կ'պնդէ թէ ամենէ բարձր դեղարուեստը դիտութեան վրայ հիմնուած է, թէ առանց դիտութեան կարելի չէ կատարեալ բան մ'արտադրել և ոչ այդ արտադրութիւնը կատարելապէս դնհատել։ Հաւանական է որ հռչակաւոր արուեստագէտներ սորված չլինէին դիտութիւնն, սովորաբար այս բանին տրուած անձուկ առմամբ, բայց՝ սրամիտ դիտողներ լինելով՝ միշտ սկզբնական դիտութիւնը կաղմող քիչ շատ փորձական կանոններուն հմուտ էին, և ե-

թէ արուեստագիտական կատարելութեան չեն հասած պատճառն այն է որ իրենց ունեցած գիտական կանոնները սահմանաւոր էին և հարևանցի: Յառաջագոյնէ յայտնի կ'երևի որ գիտութիւնն արուեստին ներքև պահուած է, երբ մտածենք թէ՝ արուեստագիտական արտադրութիւնները քիչ շատ առարկայական կամ ենթակայական երևոյթներ կ'ներկայեն, թէ այն ատեն միայն ընտիր կ'լինին երբ այս երևոյթներուն օրինաց համաձայն են, և որպէս զի համաձայն լինին՝ արուեստագէտը պարտաւոր է զանոնք գիտնալ:

Եւ Գ. Սբէնսըր այս յառաջագոյնէ եզրակացութիւնը հաստատելու համար այլ և այլ օրինակներ մէջ կ'բերէ: Արձանագործութիւն սորվող երիտասարդներն պարտաւոր են գիտնալ թէ՝ մարդկային մարմնոյ ոսկորներն ու ջիլերն ինչպէս կազմուած են, ինչ կապեր ու շարժումներ ունին: Այս է գիտութեան մէկ մասը: Պարտաւոր են նաև ունիլ մեքենագիտութեան սկզբունքը, և որովհետև սովորաբար այս ուսմունքը զանց կ'ընեն՝ ստէպ ծանր սխալներ կ'գործեն այս մասին: Օրինակի համար, որպէս զի արձան մը կանգուն մնայ, պէտք է որ ծանրութեան կեդրոնէն անցնող ուղղահայեաց գիծը, այս է ուղիղ գիծն, ինչպէս որ կ'ըսեն, մոլթին խարիսխին վրայ իջնէ, այս է պատճառն որ՝ երբ մարդ մը՝ հանդարտ ըսուած դիրքը կ'առնու, դիրք մ'որու մէջ սրունքներէն մին ձիգ և միւսը թոյլ է: ուղիղ գիծը ձիգ սրունքի ոտքին միջէն կ'իջնէ: Բայց այն անդրիագործներն որ հաւասարակշռութեան օրինաց անտեղեակ են այնպիսի կերպով կ'ներկայացընեն այս դիրքն որ ուղիղ գիծն երկու ոտից մէջտեղը կ'իջնէ: Շրջագայութեան շարժման օրինաց վրայ տգիտութիւնն այս տեսակ սխալմունքներ ընել կ'տայ, վկայ է Դիսկոպուլոսի հռչակաւոր արձանն, որ իրեն ներկայ դիրքին մէջ անվրէպ դէպ յառաջ պիտի ընկնէր եթէ վրայէն անիւն հանուէր:

Շորանշեան

ԿԱԽԵԹՈՒ ԳԻՆԻՆ

Ի ՀԻՒՆՔԵԱՐ ՍՈՒՅՈՒ

Վոսփորի աղբերք հոսին ի մարմանդ,
Ջուրերն վճիտ, ինչպէս ադամանդ․
Հոն չըկայ ծարաւ․ հովիկն է հըլու․
Շարայի որկորք կարդան ալէլու։

Բարձրուղէշ ծառոյ տակ փռուած գետին
Պատրաստի սեղան և նօթիք չորս դին,
Հոն ոչ գդալ կայ ոչ պատառաքաղ,
Այլ սօթսած թևեր պատրաստ ի մանգաղ։

Հաւիկ ու թռչնիկ ճղճղված ջանքով,
Երկայն ձողերու շարուին ի խորով․
Հոտոտուն ծուխեր ծաւալեն չորս դին
Փորերն ամպի պէս գոռան խմբովին։

Միսիկ խորովեր, ամենք ծալլվեր,
Տօն է ծամելու․ կեր արբ ուրախ լեր։
Երախներ արդէն ուռած են ջուրով
Ջուր չէ որ ուրախ առնէ մեր ժողով։

Ճըճըլայ աղբիւրիկ, հրճուի մեր հոգի
Բայց սեղանս տխուր է, չունի այն գինի։
Այն գինին որու անուն է Կախեթ,
Թէ խմես, քանդես պատնէշներ ու բերդ։

Բերէք ի սեղան շիշերն ու բաժակ
Ուր վառի Կախեթ, սրտերու փայլակ,
Աչերու ճըրագ, այտերու կըրակ,
Լըռիկ ու մնջիկ լեզուաց պերճ սոխակ։

Դըրամը դեղին բայց գինին կարմիր
Փառաւոր, կենաց զոյգ մ'են գըծագիր .
Ոսկին ի գրպան, գինին ի բաժակ
Պանծան . մենք խմենք Կախեթիս ըմպակ ։

Դեւափիթիթ աղջկան վարդազարդ այտեր,
Նուագոյն արիւն մեր սրտի խորեր
Զունին քո ուրախ տեսիլ գեղունի,
Ո՛վ հեղահամբոյր կարմրորակ գինի ։

Այգեստանք որ քեզ քամեցին Նեկտար,
Հայոց աշխարհի տեսնեն լեռն ու սար .
Քաղցր է քո բաժակ, կեանք է քո համբոյր,
Հոսէ սրտիս մէջ, հոսէ զուարթաբոյր ։

1879 օգոստոս . Կ. Պօլիս ։ ՆԵՐՍԷՍ

ՍԵՒ ԼԵՌԻՆ ՄԱՐԴԸ*

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա.

Անանուն այսպէս աւարտեց իր պատմութիւնն, որ մօրս՝ Նուարդին, Ատոմին և իմ սրտիս մէջ տարբեր տարբեր զգացումներ գրգռեր էր։ Նուարդի դէմքին վրայ յայտնի կ'երևէին իրարու հակառակ տպաւորութիւններ որով իր հոգին կ'յուզուէր։ Մերթ կ'ժպտէր նա, մերթ կ'կարմրէր, կ'դեղնէր ու կ'արտմէր հօրս շահատակութեան արարքը լսելով։ Մանաւանդ իր հետաքրքրութիւնն, չըսեմ նախանձը շարժողն Նուրէմն էր, որ իրեն խորհրդաւոր անձ մը կ'երևէր և կարծես թէ այնքան հոգասիրութեան, մտերմութեան և անձնուիրութեան բուն գրգիռը գտնելու կ'ջանար, վասն զի կարծէր թէ հօրս ու Նուրէմի մէջ սեռնուած սրտակցութեան շարժառիթը զուտ բարեկամութիւն մը չէր կրնար ըլլալ։ Իր տամուկ այլ շարժուն սև աչկունքն որ վշտով աւելի սևցած էին ու սրտաշարժ, իր անձայն հառաչներն և երբեմն Ատոմին վրայ ձգած հետազննին ակնարկները կ'մատնէին իր մտայոյզ կասկածներն և կերպով մ'Ատոմէն բացատրութիւն կ'խնդրէին։ Բայց Ատոմ, որ տեղեակ էր արդէն Զօրայի կենաց, Ատոմ որ բոլոր լսածներն իբրև բնական իրողութիւններ մտիկ կ'ընէր, Ատոմ, իր սովորական անհանդարտ բնաւորութեան ներհակ՝ անդրդուելի դէմք մը կ'ցուցընէր և Նուարդին նշմարներն ու կասկածները չիմանալ կ'կեղծէր։ Իսկ ես բոլորովին Անանունի պատերազմական խանդին մասնակից՝ ինքզինքս Բաղաբերդի մէջ՝ հօրս թևին ներքև կ'կարծէի և անոր արիական գործերով ոգևորուած կ'հպարտանայի։ Երբ այս զգացմունքը մեզ պաշարեր էր, այնպէս որ շնորհակալութեան բառ մ'անգամ չէինք ուղղեր մեր հիւրընկալ Ճգնաւորին, Ատոմ լռութիւնը խզեց և ըսաւ.

* Շարունակութիւն։ Տե՛ս նախընթաց ամսատետրը, երես 181։

— Բարեկամդ իմ Անանուն, վշտաբեկ սրտով մտանք այս քու վիճակոր Ճգնարանդ և ուրախ զուարթ պիտի դուրս ելնենք։ Եթե ոչ դիպուածն՝ Ս. Գրիգոր առաջնորդեց մեզ այս կողմն, որպէս զի մարմնոյ և մտքի հանգիստ գտնենք։ Գտանք այդ հանգիստն և շնորհապարտ ենք քեզ, պիտի գտնենք անշուշտ և Զօրան ու մեր նպատակին, մեր վերջին երջանկութեան պիտի հասնինք։ Բայց ի՞նչպէս, խնդիրն այս է։

— Եւ մինթէ յատակագիծ մը պատրաստած ես, Ատոմ, հարցուց Անանուն։

— Գիտես արդէն, բարեկամ, որ Հայք սովորութիւն չունին յատակագծի մը վրայ նպատակի մը դիմել։ Խաչ մը կ'հանեն, հայր Դէր մը կ'մրմնջեն, Ս. Լուսաւորիչը կ'կանչեն օգնութեան և բաղդին ապաւինելով՝ Ճամբայ կ'ելնեն։ Այսպէս ըրինք և մենք։ Մինչև հիմակ յաջող գնաց մեր գործը։ Ուր որ ինքնք՝ օգնական ձեռք մը մեզ պահպանեց, վշտակից սիրտ մը մեզ սփոփեց, բայց ի Բաղուբէն։ Ադուլիսի մէջ՝ իբրև պահապան հրեշտակ՝ մեր առջևն ելաւ Աւադ՝ հին ընկերդ, որ այժմ հոգևոր զինուոր է, մեզի անցագիր մը ղրկեց ի Մեղրի՝ Նուրիճանի միջոցաւ, որ ստուերի պէս ուղեկից եղաւ մեզ մինչև Գողթն գաւառին սահմաններն, և ապա՝ իմ խնդրոյս վրայ՝ հեռացաւ գնաց։ Աւադ յանձնեց ինձ նաև դիր մը առ Հրահատ Տաթևու վանահայրն՝ որ երբեմն ձեր ընկերակիցն է եղեր։ Սակայն զինք չտեսայ։ Տաթևու վանքն մեր Ճամբուն վրայ չէր գտնուեր։ Միայն Աւադ ապսպրեց մեզ ուղևորիլ դէպ ի Շաղատ, ցոյց տալով՝ տեղական իշխանութեանց մեր անցագիրը՝ զոր Գողթան գաւառի ռուս կողմնապետէն ստացած էինք։

«Ահա ասոնք են մեր Ճամբորդութեան ապահովագրերն. Ս. Գրիգոր, անցագիր ու յանձնարարագիր։ Կրնամ ցոյց տալ քեզի գիրերն, իսկ Ս. Գրիգորն՝ քեզի կ'իյնայ կոչել՝ իբրև վարդապետ. . . . »

Եւ Ատոմ խնդալով այն գիրերն՝ զոր բաւական հին թաշկինակի մը մէջ փաթթած էր, ծոցէն հանեց և Անանուն Ճգնաւորին ցցուց։ Անանուն զանոնք զննեց և յայտնեց մեզ որ Բաղաբերդի Ճամբէն քիչ մը շեղեր ենք, թէ պէտք է դառնալ դէպ ի հարաւ և ապա Տաթևու վրայէն հիւսիս զարնել, և յետոյ յարեց.

— Այդ խոտորմունքն ուղղել կարելի է. բայց այս թղթերն ինքնին մեծ արժէք մը չունին, աւելի աղէկ է այրել և միշտ ծածուկ

դիմել Բաղաքերդ։ Կ'տեսնեմ որ իրաք անպատրաստ է։ Ձեզի կամ մեզի համար կարևորն է զէնքը, չէ թէ իշխանութեան գէմ, որ դեռ բոլորովին կազմակերպուած չէ, այլ թափառական աւազակներու և ասպատակ Պարսից դէմ, որ տակաւին այս երկիրները կ'արշաւեն, կ'աւերեն, ինչ որ գտնեն կ'կողոպտեն և մանաւանդ Համբորդներուն պատուհասն են։ Արդէն ձեր անցագիրն Պարսից և Ռուսաց մէջ եղած խաղաղութեան դաշնագիրն է, որով ամեն Հայ իրաւունք ունի գաղթել այս կողմն։ Ասկէ զատ՝ եթէ բուռն զօրութեամբ Բաղաքերդն առնուլ և Զօրան ազատել մեր կարողութենէ վեր է, բնապէս ռուս բերդապահներուն պիտի դիմենք։ Ուրեմն մեզի համար ուրիշ զօրաւոր զէնք մ'է, այս պարագայիս մէջ ոսկին, որ ամենէ ամուր ամրոցներուն դուռը կ'բանայ և ռուս զօրականներու համար անդիմադրելի զօրութիւն մ'է։ Ուստի, Ա'տոմ, մեր բռնելիք շաւիղը թէև յայտնի, անյայտ է մեր նպատակին հասնելու միջոցները. պէտք է ուրեմն որոշել։

— Որոշե՛նք, պատասխանեց Ատոմ։ Սիրտ ու ոսկի պակաս չեն մեր մօտ։ Նուարդ իր բոլոր զոհարեղէնները Զօրայի ազատութեան համար զոհելու պատրաստ է, և մենք մեր կեանքը։ Ուստի պէտք եղած կարգադրութիւններն ըրէ, և մեզ Համբայ հանէ՝ առաջնորդ մը տալով։

— Ե՛ս ձեզի առաջնորդ ու հովիւ, ըսաւ Անանուն, եթէ կ'ընդունիք։ Միայն պարտաւոր էք մի քանի օր ևս մնալ այս իմ հիւրատունս, որ ի սկզբան ձեզի դուք մը կամ որոգայթ մ'երևցաւ։ Յուսամ որ հիմակ բոլոր կասկածներդ փարատեցան, Ատոմ, և վստահ ես որ բարեկամի մը բնակարանն ու անկեղծ սիրտերու մէջ կ'գտնուիս։»

Ատոմ Անանունին ձեռքը սեղմեց գորովագին և իր շնորհակալութիւնը յայտնեց՝ խնդրելով որ միշտ օգնական ու նեցուկ լինի իրեն այս դժուարին և վտանգաւոր պաշտօնին մէջ։

— Ես պարտաւոր եմ շնորհապարտ մնալ ձեզի, ըսաւ Անանուն, վասն զի դուք այս պատեհ առիթը կ'ընծայէք ինձ նուիրական խոստում մը կատարել և Բաղաքերդի թշուառին ազատութեան համար աշխատիլ։»

Մի քանի օրէն ամեն բան պատրաստ էր մեր ուղևորութեան համար։ Անանուն ու Ատոմ խորհուրդ ըրին որ իբրև ուխտաւոր դիմեն Բաղաքի ստորոտը գտնուած Վահանու մենաստանն, որ թէև

կիսովին կսրծանած և անոր մօտ ուրիշ վանք մը շինուած էր մեծ բլրակի մը վրայ, սակայն իբրև ուխտատեղի դեռ անուն ունէր և շատ մարդիկ՝ այդ բլրակին ուխտի կ'երթային, և՝ եթէ ոչ սուրբին զօրութիւնը՝ գէթ անոր յիշատակարանները տեսնելու համար։ Հայաստանի ամենէ ընտիր դիրքերն, ամենէ աղէկ տեսարաններն ու օդաւէտ վայրերը վանքերը բռնած են։ Զկայ լեռ մ'որու սարաւանդին վրայ, չկայ հովիտ մ'որու ծոցը, չկայ ապառաժ մ'որու կատարը վանք մը չգտնուի։ Ինչպէս այժմ եկեղեցիներ, երբեմն իշխանները վանքեր կ'կանգնէին և անոնց հողեր, կալուածներ, եկամուտներ կ'սահմանէին։ Ոչ միայն կրից և աշխարհային փորձութեանց դէմ պատուար, այլ և սոսպատակութեանց դէմ ամբարտակ մ'էր վանքը։ Մեղաւորը, ապիկարը, ծերն ու հիւանդն այն տեղ ապաւէն կ'փնտռէին։ Գանձարան, ուսումնարան ու երբեմն զինարան, շատ անգամ ծուլարան էր, և միշտ ընտանի ու արտաքին թշնամութեան ու ընչաքաղութեան նպատակ . . . ։

Օր մ'երբ մեր սենեակը նստած կ'խօսակցէինք, յանկարծ ներս մտաւ զինուորականի դէմքով մարդ մը։ Սև մօրուքէն, թաւ ունքերէն, բարձր հասակէն հասկցանք որ Անանունն է, չէ թէ մեր գիտցած քրձաղդեայ Ճգնաւորն այլ ահարկու սպառազէն զինուոր մը։ Պարսկական գդեստ հագեր էր։ Մէջքէն փոքր սուր մը կախեր, երկու ատրճանակ կաշեայ գօտիէն խօթեր էր, և քովընտի երկու հատ պղնձէ տուփեր կ'փայլէին, իր վառօդարանն։ Գլուխը բաց էր, միայն գանկը ծածկուած էր սղտիկ գլակով մ'որու շուրջը դուրս կ'ելնէին իր եփենոսի պէս գանգրաձև երկար մազերը։ Այս տեսքին մայրս Նուարդ և ես ճիկ մը հանեցինք, մինչդեռ Ատոմ զոչեց։

— Անանունն է ծպտեալ։

— Ո՛չ, բուն Բարկէենն է, ըսաւ Անանուն, զինուորեալ քահանայն։ Այս էր Բարկէենի հագուստն, Ատոմ, երբ Բաղաբերդի կատարին վրայ, Զօրայի մօտ կ'կռուէի, և ինչպէս կ'ըսեն, թէև վեղարը չըներ մարդս վարդապետ, և ոչ հագուստը զինուոր, սակայն երբ այս հագուստս հագնիմ ուրիշ մարդ կ'լինիմ մտքով ու սրտով, և կարծես թէ նոր եռանդով կ'վառիմ և հին յիշատակներով կը բորբոքիմ։

— Եւ միթէ այդպէս կ'հագուի ուխտաւոր մը, պատասխանեց Ատոմ ժպտելով, որ անխորհուրդ ու անախորժ դտաւ այդ ծպտեալ կերպարանն և զինական ցոյցը։

— Այսպէս կ'հագուի Քրիստոսի պաշտօնեայն, Ա՛տոմ, երբ դայլերու և առիւծներու մէջ քարոզելու կ'ելնէ, այսպէս պարտաւոր են զինուիլ ամեն մեր եկեղեցականներն, եթէ միտք ունին ազատ ազգային եկեղեցւոյ մը պաշտօնեաները լինիլ և չէ թէ փառամոլութեան կամ ծուլութեան, ներկայ պարագայից մէջ։ Իրաւ եկեղեցականի մը զէնքն Աւետարանն է, հին ժամանակները դառնուկի պէս կ'երկնցընէին իրենց վիզը մոլեռանդ դահճի սուրին ներքև, ինձի պէս Ճգնաւորներն, սակայն այն ժամանակներն անցան։ Հիմակ նահատակութիւնը շահատակութիւն պէտք է դառնայ, խոնարհութիւնը՝ մեծանձնութիւն, Աւետարանն՝ իրաւագիր, խաչն ազատութիւն։ Այսպէս կ'պահանջէ դարուս ոգին, այսպէս կ'պահանջեն մեր շահերը, այսպէս կ'պահանջեն մեր պատիւն ու Աստուած, դու փորձով դիտես, Ատոմ։ Ուստի՝ եթէ մեր վանականն, եթէ ոչ ուրիշ հայրենասիրական նպատակի, լոկ իր անձնական շահուն նկատմամբ վարուելով՝ այսօր ոչ միայն իբրև հոգևոր զինուոր այլ և իբրև քաղաքացի զինուոր մարզուէր, և թշուառ ժողովրդեան արքայութեան դուռը ցոյց տալէն ետև՝ աշխարհային իրաւանց ու երջանկութեան ճաշակը տար, անտարակոյս իր բարոյական ազդեցութեան հետ, որ օր ըստ օրէ իջնելու վրայ է, վասն զի ժողովուրդն օր ըստ օրէ կ'բարձրանայ, ազգային, չըսեմ քաղաքական մեծ նշանակութիւն պիտի ստանար, և այն պաշտօնն, որու կոչուած է այսօր, այս է վարել Ազգին մարմնաւոր ու հոգևոր իշխանութիւնն՝ արժանապէս պիտի կատարէր։ Եւ դիտես, Ատոմ, դու որ ատեն մը սարկաւագի աստիճան առեր էիր, դիտես որ մի շատ վանականներ՝ առ հասարակ՝ ինչ Ճգնութեամբ անցուցած են սարկութեան չորս հինգ երկար դարեր։ Իրենց նպատակն էր աղքնաալ, վերանալ, մարդկութեէ ելնել և այնպիսի էակներ դառնալ որ աշխարհային կրից անհաղորդ մնան, թէև՝ իրենց բոլոր Ճգնից հակառակ՝ հող էին և ի հող պիտի դառնային, անոնք որ՝ այս աստուածային պատգամը մոռնալով՝ կ'ցանկային երկրի վրայ երկնային կեանք վարել։ Ճգնակեցութեան ապարդիւն օրերը դեռ չանցան։ Թէև կանդուն չեն այսօր հին վանքեր, Խոտոլիբիչ, Թանահոտի, Խլաֆոբի, որոց մէջ վանականներն օրն ի բուն աղօթելով, խոտ ուտելով, չխօսելով կ'անցընէին, սակայն կ'գտնուին դեռ վանքեր՝ ուր կրօնաւորները քնանալով կամ մուրալով իրենց օրերը կ'անցընեն, վանքեր որ եթէ այսօր՝ Ղևոնդ երէցի պէս միաբաններ

ունենային՝ եթէ ոչ գիտութեան, գէթ աշխատութեան և՝ իրենց անմոռացելի ու ապառաժուտ գիրքով՝ զինուց տաճարներ պիտի դառնային, վասն զի՝ ինչպէս երբեմն այժմ ևս մեծ ազգեր Արէսի տաճարներ կ'կանգնեն, Կիկլոպսի հնոցներ կ'հաստատեն և նորահնար գործիքներով ոչ միայն բնութեան և մարդկային բնութիւնները կ'զսպեն, այլ և գիտութեամբ ու ճարտարութեամբ անոնց զօրութիւնները կենաց պիտոյից գործածելով՝ երկնային պատուիրանին համեմատ՝ մարդիկն աշխարհի բնական ու անքան ոյժերու տիրապետ կ'կանգնեն . . . :

«Բայց, Ա'տոմ, թողունք այս տխուր խորհրդածութիւններն և մեր գործին նայինք: Ժամանակն եկաւ մեկնելու: Այս տեղ պէտք է մնան ձեր բոլոր աւելորդ սպասքն որ կրնան՝ մեր ուղևորութեան ատեն՝ մեզի ծանրութիւն լինիլ: Մեր ձիերն ու զէնքերը բաւական են մեզի: Ուտեստ և օթևան պիտի գտնենք որ գիւղն որ երթանք, որ դուռն որ զարնենք: Հիւրասիրութիւնը Հայոց մէկ բնական ձիրքն է, որ երբեմն մոլութիւն կ'դառնայ՝ չարաչար գործածուելով՝ և ազգային իրաւանց ինաս կ'պատճառէ: Արևելքի ժողովրդոց նահապետական աւանդութիւններէն մնացածն այս է, հիւրասիրել: Ուրեմն՝ խաչ մը հանենք մեր երեսն ու ճամբայ ելնենք: Գացէք մատուռն և ես մի քանի վայրկենէ ձեզի կ'միանամ:»

Նուարդ, Ատոմ և ես մտանք մենաստանին այն կամարակապ մատուռը զոր արդէն նկարագրած եմ, և որ պերճ ու հոյակապ տաճարներէ վեր կ'դասեմ: Շարուեցանք մարմարեայ հին խաչին առջև, և երբ մեր աղօթքը ջերմագին կ'ուղղէինք առ Աստուած՝ խնդրելով որ ամեն դժուարութիւն յարդարէ, և մեզ անվտանգ հասցընէ մեր նպատակին, Անանուն ներս մտաւ ծանրաքայլ, վերսաին երևելով իբրև վարդապետ: Կարելի չէր գուշակել որ նա արիասիրտ Բարկէնն էր սպառազէն: Թեթև ու կոկիկ վեղարը կ'ծածկէր իր ճակատն և զրեթէ աչքերը. սև վերարկու մ'որ գեսինը կ'քաշուէր իր յաղթ մարմնին ամփոփեր էր: Փայտէ խաչի մը ծայրն անոր տակէն կ'երևէր: Ձեռքն ունէր երկար սև վարդարան՝ որու հատերը կ'հնչէին քանի իրարու վրայ ընկնելով՝ զարնէին: Անանունի այտերն անգամ իրենց բնական կարմրութիւնը կորուսեր էին և սև կնդուղին ներքև անփայլ գեղնութիւն մ'առեր էին: Գլուխը կոր, աչքերը գետինն յառած՝ մօտեցաւ սեղանին և բարձր ձայնով կարճ աղօթք մ'արտասանեց այսպէս.

«Տէր իմ Աստուած, չորս հինգ հարիւր տարիներէ ի վեր՝ Հայաստան այդ Սուրբ Խաչիդ առջև ծունր դրած կ'աղօթէ, թէև խաչ ու չարչարանք կ'կրէ, կ'աղօթէ որ զօրութիւն ու համբերութիւն շնորհես իր զաւակաց՝ բռնակալին հարուածոց ու անօրէնին զրկանաց տոկալու և արքայութեանդ արժանի լինելու համար։ Սակայն դեռ արքայութիւնդ չհասաւ։ Իր արտասուալից խունկն, իր ջերմ ու ծոմապահ մաղթանքն, իր ինչքն, իր կարեվէր սիրտն ու արիւնալի մարմինն իբրև պատարագ մատոյց այդ սեղանիդ վրայ՝ քու անմահ փառացդ համար, բայց դեռ ևս կ'տառապի և յետին շունչ մ'ունի միայն քեզի աւանդելու։ Ո՛ Հայր գթած, պիտի թողու՞ս որ այս յետին շունչն ալ սպառի։ Անշուշտ ծանր են իր մեղքերն, կոյր է իր հոգին, և կուրօրէն կատարեց քու անմահ օրէնքդ ու վսեմ պատուիրաններդ, քանի որ իր անմեղ արիւնն՝ Աբէլի արեան պէս, առ քեզ չբողոքեց։ բայց, ո՛ Հայր լուսաւոր, շնորհէ անոր լոյս որ անթերի կատարէ քու կամքդ, նախ իբրև մարդ ապրի և ապա իբրև հրեշտակ, նախ աշխատի և ապա աղօթէ, նախ մշակէ ու ցանէ, որպէս զի յետոյ աղցութեան դաշտին մէջ առատ հնձէ։ Եւ ես յետին խոնարհ արարածս, իմ հարց օրինակին հետևելէն ետև՝ կ'սթափիմ, և քու սուրբ խորանիդ առջև կ'ներկայիմ այսպէս զինեալ մարմնով և հեզ հոգւով, այսպէս կուրծքիս վրայ խաչ, ու ձեռքս թուր, սրտիս մէջ երկնային հուր, և հրայանիս մէջ վառօդ։ Օրհնէ, Տէր զօրութեանց, այս խաչս և այս սուրս, որ քեզի և Հայաստանի կ'նուիրեմ, որպէս զի այս բազմադարեան մահահոտ վկայարանը քու սուրբ անունդ օրհնող ժիր և ուշիմ բանուորներու անուշահոտ գործարան ու գիտութեան կայան դառնայ, ամէն։»

Եւ Անանուն այս նորալուր աղօթքն ընելու ատեն՝ գլուխը կ'բանար և սեղանին վրայ դնելով՝ զայն կ'համբուրէր, վերարկուն կը հանէր և իր փայլուն զէնքերը մեր աչաց պարզելով՝ մի առ մի սեղանին վրայ կ'շարէր, յարելով.

— Այս է իմ աղօթքս և ուխտս, Աստուած իմ, ընդունէ իմ նուէրս։»

Ամենքս ապշած կ'դիտէինք այս տարօրինակ արարողութիւնն, որ թէև ինձ սքանչելի, մօրս անախորժ և Ատոմին շատ հետաքրքրական կ'երևէր։ Այս բաւական չէր, Անանուն նոյն միջոցին ինձ դառնալով՝ ըսաւ.

— Դէրենիկ, արի սպասաւորէ ինձ. քու անմեղ ձեռօք տուր ինձ հանդերձներս որ հագնիմ, կախէ սուրս, լեցուր ատրճանակներս, և դու ալ՝ իբրև Զօրայի արժանի որդի, զինուէ նայիմ սա զէնքերով զոր յատկապէս քեզի համար պատրաստած եմ։ Բաւական չէ միայն խօսիլ, պէտք է գործել։»

Իմ պատանեկան աշխոյժս կ'զրգռուէր այս մարտական տեսքէն։ Խնդագին կատարեցի Անանունին խնդիրը և հպարտութեամբ մ'առի ինձ ներկայած զէնքերն։ Մայրս տրտմալի ժպիտով մը կ'նայէր ինձ, Աստմ իսկ՝ թէև ծեր՝ իր զէնքերը կ'զգուէր, իսկ ես հարցուցի Անանունին թէ ուրիշ ի՞նչ հրաման ունի։

— Պէտք է անմիջապէս մեկնիլ, ըսաւ. այս հանդերձով պատրաստն ուրիշ տեղ պիտի ընենք և չէ թէ այս սուրբ վայրը։»

Եւ Անանուն մեր առջևն ընկնելով՝ ստորերկրեայ մենաստանին մեզի անծանօթ մէկ խորշը մտաւ և քանի մը վայրկեան օձապտոյտ շրջաններ ընելէ ետև՝ հասաւ երկաթէ դուռ մ'որ Որոտն գետակին վրայ կ'նայէր։ Այս դուռը բացուեցաւ և տեսանք նորաձև թեթև նաւակ մ'որու մէջ երկու նաւավարներ կային, սարկաւագի հագուստով։ Իսկոյն ոտք ելան, ցատկեցին այն ժայռուտ գետեզրն որու վրայ կեցեր էինք և երկաթէ դուռը զոցելէն ետև ամրապինդ, վերստին մտան նաւակը։ Այս նաւավարներն ապուշ դէմք մ'ունէին և Անանունին աչքին մէջ նայելով մեքենայի պէս կ'շարժէին։ Անծանօթ չէին մեզի այս դէմքերը։ Մին Վրէժն էր, միւսը Սուր, Անանունին սպասաւորներն։ Նոյն միջոցին Անանուն քակելով չուանն որով նաւակը ծառի մը կապուած էր,

— Վրէ՛ժ ու Սո՛ւր, պռռայ, քշեցէք դէպ ի Սատանի Ծակը։»

Եւ իսկոյն երկու թիավարներն նաւակը յորձանքին տալով՝ Որոտնէն վար իջնելու սկսան, և մեր ետեը թողլով Տաթևու վանքն և զանազան մանր գիւղեր ու աւաններ որ որոտալիր և սրընթաց գետակին երկու ապառաժուտ ափերուն ու բլուրներուն վրայ կ'երևէին, կէս ժամէն հասան Նոբաշէն գիւղակն։ Այս տեղ ահագին մութ ծակ մը՝ բարձր ու սեպագոյն ապառաժի մը մէջ փորուած՝ տեսանք։ Այս էր Սատանի Ծակն, ուր Որոտնայ ջրերը կ'խուժէին և թերևս ստորերկրեայ ճամբով մ'իրենց ընթացքն ապառաժին միւս կողմը կ'շարունակէին։ Նաւակը Նոբաշէնի մօտ կեցաւ։ Լեռնցի հայ մը՝ հաստ կապայ մը կռնակը նետած՝ գետափին վրայ կ'սպասէր։ Երբ ցամաքն ելանք Անանունին մօտեցաւ ու ըսաւ.

— Տէր իմ, պատրաստ են ձիերը, անտառին մէջ։

— Բարի, ըսաւ Անանուն։ Հիմակ նաւակը ցամաքը կ'հանես և կ'տանիս մեր մենաստանը։»

Լեռնցին գլուխը ծռեց, և նաւակն, որ տիկերու վրայ դրուած երկար լաստ մ'էր, դուրս հանեց։ Իսկ Անանուն մեղի հետ անտառը դիմեց։

— Ի՞նչ հարկ կար այս ջրային պտոյտն ընել, հարցուց վերջապէս Ատոմ. մեթէ ուրիշ կարճ ճամբայ չկար։

— Չկար, պատասխանեց Անանուն։ Այս ամենէ կտրուկն է և աւազակներէ ազատ։ Հիմակ այս անտառին մէջէն ապահով կ'հասնինք մեր տեղը, եթէ անակնկալ դիպուած մը չպատահի։»

Եւ ձիերն հեծնելով սկսանք մեր ցամաքային ուղևորութիւնը։

ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐՆ Ի ԶՄԻՒՌՆԻԱ

Բ.

Մեր առաջին յօդուածին մէջ ցոյց տուած էինք թէ՝ Գաւառական ժողովին որոշումներն, ազգային վարժարանաց մասին՝ ինչ էին և ինչ արդիւնք ունեցան։ Կ'մնայ մեզ յայտնել նորընտիր Ուսումնական Խորհրդոյ կարգադրութիւնները։ Ուսումնական Խորհուրդն որու անդամոց աւելցած են Մեծ. Ս. Պապիլէր և Մեծ. Կ. Զաքիեան էֆէնտիներն, ազգային վարժարանաց Գաւառական ժողովով ընդունուած ուսմանց ծրագիրը գործադրելու սկսելով՝ մի քանի դժուարութեանց հանդիպեցաւ։

Առաջինն էր Տեսչութեան խնդիրը. Գաւառական ժողովն օրը մի քանի ժամուան Տեսչութեան պաշտօնին համար չափաւոր ամսական մը սահմանած էր իր ծրագրին մէջ։ Ուսումնական Խորհուրդն այս մասին ուղեց բանակցիլ Իփէքճեան էֆէնտիին հետ, սակայն նա մերժեց անոր հրաւէրն՝ առարկելով որ եթէ որոշուած Ռոճիկն հաստատուէր և անոր տեսչութիւնը վարէր, թերևս մի քանի

ժամ ալ ազգային վարժարանաց տեսչութեան նուիրէր։ Բայց Ուսումնարանը հաստատութիւն գտած չէր, հետևապէս պէտք էր՝ Իփէքճեան էֆէնտիի հետ համաձայնութիւն մը գոյացնելու համար, կամ իր Տեղեկագիրն ընդունիլ՝ և այս նպատակաւ խնդիրը վերստին Գաւառական Ժողովին առեանը հանել՝ ի վերաքննութիւն, կամ նոր կարգադրութիւն մ'ընել։ Առաջին պարագային մէջ՝ կ'ըսուէր թէ նոյն ինք Իփէքճեան էֆէնտին՝ սկիզբէն՝ երբ Գաւառական Ժողովոյ Յանձնախումբն իր Տեղեկագրին քննութեամբ կ'զբաղէր՝ անոր հարցման վրայ՝ հաւանութիւն տուած լինելով Ուսումնարանի մը հաստատութեան և Տեսչութեան, կերպով մ'առիթ տուած էր նաև Յանձնախումբին Բ՛ առաջարկութեան, զոր արդէն հրատարակած ենք, և զոր Գաւառական Ժողովն որոշեց ընդունիլ, զատելով սակայն Ուսումնարանի խնդիրն ազգային Վարժարանաց խնդրէն, և թէ դժուարին էր սոյն որոշումն անմիջապէս փոխել և Իփէքճեան էֆէնտիին Տեղեկագիրն ընդունել տալ։ Այսպէս Իփէքճեան էֆէնտին հրաժարեալ վիճակի մէջ կ'մնար։ Միւս կողմէ՝ Ուսումնական Խորհուրդն գիտելով որ անոր հետ նոր կարգադրութիւն մ'ընել դժբաղդաբար չկրնար, և Գեր. Առաջնորդին այս մասին ըրած ջանքն ապարդիւն ելնելով՝ կ'առաջարկէ հանդիսիս Խմբագրին ստանձնել Տեսչութեան պաշտօնը։ Բայց նա բացէ ի բաց կ'մերժէ՝ յայտարարելով որ՝ եթէ ինք Տեսչութեան պաշտօն վարելու փափաք ունենար՝ քանի մը տարի առաջ հրաժարելով՝ իր տեղն արժանաւորագոյն անձի մը յանձնել չէր առաջարկեր նախորդ Ուսումնական Խորհրդոց, և թէ պէտք էր համաձայնիլ արդի Տեսչին հետ։

Երկրորդ խնդիրն էր ուսմանց ծրագիրն, զոր՝ Ուսումնական Խորհուրդն՝ իր սեղմեալ վիճակին մէջ գործադրել անյարմար գտնելով՝ ջանաց առանց որոշուած դպրոցական պիւտճէին սահմանէն դուրս ելնելու, որ էր 120 հազար ղուրուշ, ընդարձակել, մի քանի զեղչեալ Բնական պատմութեան, Բնագիտութեան և Տնտեսագիտութեան, ինչպէս նաև Ընդհանուր պատմութեան և Իրաւագիտութեան ուսմունքն աւելցնելով, և այսպէս նախորդ տարուան ծրագրին մօտենալով, և թէև յաջողեցաւ, բայց նկատելով որ առ նուազն 30 հազար ղրշի պէտք կայ, թէ իր նոր ծրագիրն արդիւնապէս գործադրելու, թէ մի քանի նոր դասատուներ կարգելու և թէ աղքատիկ աշակերտաց ուսումնական պիտոյքը հոգալու համար, Քաղաքական Ժողովին առաջարկեց իր յայտագրով այս պէտքը, և Ժողովը սոյն առաջար-

կութիւնն՝ Գաւառական Ժողովին ատեանը հանելու որոշմամբ՝ ընդունեց, ներկայ տարւոյս հաւաքելի թոշակներէ զոյանալիք գումարով 30 հազար ղուրուշի պակասը լեցընելու պայմանաւ, քանի որ արդէն Գաւառական Ժողովն հաստատած է թոշակառութիւնն, միայն այս տրամադրութեամբ որ՝ անոր քանակութեան համեմատ՝ յաջորդ տարին պիտանի համարուած ուսմունքն ծրագրին մէջ դրուին։ Այսպէս արդի ծրագիրն նախորդ տարուանին բաղդատմամբ՝ չունի իր մէջ Յունարէն լեզուի ուսումն, զոր պիտի հաստատէ Ուսումնական Խորհուրդն՝ եթէ տաս ուսանող աշակերտ գտնուի դասարան մը կազմելու համար, Գծագրութիւն, զոր մի քանի ազնիւ օրիորդներ պիտի յանձն առնուն ձրիապէս աւանդել՝ Ուսումնական Խորհրդոյ խնդրանօք, Երկրաչափութիւն, որ առ այժմ աւելորդ կ՚համարուի։

Ահա այս կարգադրութեանց վրայ կ՚ընթանան դպրոցները։ Մենք վստահ ենք որ՝ Գաւառական Ժողովն առաջին սխալման վրայ գալով՝ հետզհետէ այնպիսի որոշումներ պիտի ընէ որ ազգային վարժարաններն աւելի բարձր, արդիւնաւոր և ժամանակիս պահանջմանց վիճակի մէջ մտնեն, և Քաղաքական Ժողովն ու Ուսումնական Խորհուրդը չպիտի զլանան կարևոր խնամք ու դրամ ուրիշ ուսումնական պիտոյքներ հոգալու համար։ Այս պիտոյքներէն մին ալ Արուեստանոցն է, զոր Գաւառական Ժողովն որոշած էր հաստատել Ս. Մեսրոպեան վարժարանը, և Մեծ. Արապեան Կարապետ էֆէնտին խոստացած էր պէտք եղած նիւթական միջոցները դիւրացընել։ Կ՚գովենք Արապեան էֆէնտիին ազգասիրական եռանդը, սակայն զարմանալով որ այս մասին գործադրութիւն մ՚եղած չէ, Ազգային Վարչութեան ուշադրութիւնը կ՚հրաւիրենք Գաւառական Ժողովին սոյն որոշման վրայ։ Չմոռնանք ըսելու նաև որ՝ Ուսումնական Խորհրդոյ առաջարկութեամբ՝ Տնտեսական Խորհուրդն Հռիփս. վարժարանին մէջ՝ երկու մեծ սրահ հիմնովին շինել տալու ձեռնարկած է, որոնք Ծաղկոցի աշակերտուհիներուն պիտի յատկացուին։

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլիս 25 Հոկտեմբեր 1879.

Բ՛ոքնիկամ, քիչ մը բարենորոգում խօսինք։ Օրուան խնդիրն այս է, այս է Օսմանեան պետութեան փրկութեան խարիսխն և իր հպատակներուն բաղձանքը։ Սակայն ցարդ եղած փորձերն անբաւական են կամ մասնական։ Ի՞նչ ըրին և ի՞նչ կ՛ընեն կայսերական քոմիսէրներն. ոչ ոք գիտէ։ Այս յայտնի է միայն որ ժողովուրդն՝ անոնց գալուստը լսելով՝ կ՛յուզուի, կ՛հրճուի, կ՛շարժի։ Ազգային ու խառն մասնախումբեր կ՛կազմուին որ իրենց դանդատները, փափաքներն ու կարևոր վերանորոգումներն յայտադրեն։ Ցայտագիրներ կ՛տրուին քոմիսէրներուն, որ Բ. Դրան կ՛դիմեն նոր հրահանգներ ստանալու, հրահանգները կ՛ուշանան գալու կամ բնաւ չեն հասնիր։ Քոմիսէրները կ՛տաղտկանան, դանդատներու աղաղակները կ՛շատնան, տեսակ տեսակ հարստահարութեանց աւելնալովն՝ այնպէս որ դաւառացին կ՛ուշաբրի օրին մէկն ու կ՛ըսէ. Արդեօք առջի՞ թէ արդի վիճակնիս լաւ էր. ի՞նչ շահեցանք Ա. Հաժողովէն, և Մինաս Զէրազ էֆէնտիի տուած պատասխանին չհամողուիր, վասն զի իրական բան մը չտեսներ, այլ միայն բողոքագիր, յիշատակագիր, խոստմնագիր, դաշնագիր, թուղթ, թուղթ և միշտ թուղթ։ Նոյնը կ՛տեսնէ և Անկլիոյ նոր հիւպատոսներու կողմէ։ Առանք կ՛շրջին, կ՛քննեն ժողովրդեան վիճակը, կ՛գրեն դեսպանին ու լորտ Սալզպրիին, և կառավարութիւնն ալ քանի մը ամիսն անգամ մը կ՛ղրկէ պէտքակ մը կ՛հանէ, և կարծէ թէ ամեն բան կատարուած է, պատասխանատուութենէ ազատ է, մինչդեռ ազգաբնակ խօսք մը, հաւաքական աղդարարութիւն մ՛որ սա որ անկ է, ամեն բան կարգի կրնայ բերել։ Ո՞ր տէրութիւն պիտի ընէ այդ. մէկին ըրածը միւսը կ՛աւրէ և արևելեցին պաշտօնական նախանձու, քաղաքական փծուն շահերու զոհ կ՛մնայ, և ի զուր կ՛փնտուէ արդարութեան և մարդասիրութեան զգացում մ՛այն տէրութեանց կողմէ որ իբր թէ դաշնադրած են քիւրան ու չէրքէզն արդարութեան ճամբան դնել։ Արդեօք չէ՞ն և իրենք նրբամիտ, քաղաքանայեալ

քիւրտեր, մեր հին նախարարներու մնացորդքը։ Եւ ինչ կ՚պարունակէ նոր ելած կողոյթ տետրակը։ Աւասիկ. եօթսուն ինն նամակ, որոց թուականը կ՚հասնի մինչև օգոստոսի սկիզբները։ Այդ թղթերն զանազան նիւթերու վրայ կ՚ճառեն, և Ասիոյ Տաճկաստանի այլ և այլ գաւառներու բնակչայ վիճակին վրայ մի շատ հիպատոսական տեղեկագիրներ կ՚պարունակեն։

Բայց մեզի համար կարևոր կէտ մը կայ. յուլիս ամսուն Պ. Լէյըրտ կ՚գրէր Սալզպըրի մարքիզին. թէ Եւրոպա կամ Ռուսիա փորձ մը կ՚ուզեն ընել նախ «Հայաստան» անուամբ ինքնօրէն գաւառ մը, ապա անկախ իշխանութիւն մը կազմելու, թէ չկարծեր որ Բ. Դուռն այն բանիս հաւանութիւն տայ, քանի որ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ այս տեսակ ինքնօրինական իշխանութեանց հաւը բերանը մնացեր է, թէ չճանչեր (անշուշտ Անկլիոյ դրդմամբ) «Հայաստան» անուն վիլայէթ մը, անուն մ՚որ իրեն անծանօթ է և բնապէս խնդրուած կերպով արտօնագիր մը չպիտի տայ հիւպատոսի, թէ նոյնպիսի արտօնագիր մը կարելի է խնդրել «Հրէաստանի» համար։ — Ի՞նչ կ՚ըսես աստ, բարեկամ. ապրի Պ. Լէյըրտ, ինչ խորագէտ դիւանագէտ է, բայց միանգամայն մարդասէր մարդ. վասն զի Պ. Լէյըրտ շնորհ ըրեր է «կրկին ու կրկին անգամ յայտարարել Բ. Դրան որ եթէ շուտով իր ասիական գաւառներու մէջ խոստացած վերանորոգումները չկատարէ և բոլոր ժողովրդոց մէջ արդար և հաւասար կառավարութիւն մը չհաստատէ, Հայկական ազգայնութեան խնդիրն, և մինչև անգամ ուրիշ ազգայնութեանց խնդիրը՝ կրնայ յուզուիլ, որ թերևս անով Վեհ. Սուլթանի վեհապետական իշխանութիւնն ու երկիրներն աւերի և նուազին ու տկարանան։» Այս բաւական չէ. Ճանիկի մէջ՝ Հայոց կրած հարստահարութեանց առթիւ՝ Բ. Դրան ազդարարեր է հարկ եղած անօրէնութիւններն ընել այդ անիրաւութեանց առաջն առնլու համար։ «Սակայն իրաց այս վիճակը՝ կ՚յարէ Պ. Լէյըրտ, ոչ միայն Ճանիկի այլ բոլոր Փոքր Ասիոյ մէջ կ՚տիրէ. Վսեմ. Դեսպանին նպատակն է Բ. Դրան ուշադրութիւն դարձընել Վեհ. Սուլթանին հայ հպատակներուն կրած անտանելի նեղութեանց վրայ, այս յուսով որ ազդու միջոցներ ձեռք պիտի առնուին անխտիր ամեն օսմանեան հպատակներուն պաշտպանութեան համար։ Դժբաղդաբար շատ տեղ ինքնագլուխ կ՚կառավարեն քիւրտ պէյերն, որ կ՚կողոպտեն, կ՚նախատեն և թշուառ քրիստոնեաները կ՚ճնշեն։» Վերջին հեռագիրն

Ուիլսըն զօրապետէն առ Պ. Լէյըրտ ուղղուած յայտագիր մ'է՝ Սըվազէն գրուած, որու մէջ Փոքր Ասիոյ նկարագիրը կ'ընէ։ Պ. Ուիլսըն մասնաւորապէս կ'պնդէ որ դաւառային զինուորութիւն մը հաստատուի։ «Դատաստանական ատեանները, կ'ըսէ, շատ ողորմելի են, և ժողովները թէև անուանապէս ժողովրդեան կողմէ կ'ընտրուին, իրաք տեղական կառավարութեան ձեռաք կ'հաստատուին, կամ ժողովին աթոռները կ'ծախուին, այնպէս որ կաշառակերութիւնն ու ապականութիւնն օրէնք են, նոյնպէս չարագործներու բանտէն խոյս տալն՝ ստէպ կաշառակերութեան արդիւնք է . . . ։»

Հիմակ այս խօսքերը բաղդատէ Պ. Լէյըրտի Դամասկոսի մէջ՝ իրեն տրուած խնջոյքին առթիւ՝ արտասանած ճառին հետ և՝ եթէ կարող ես՝ հաշտեցուր։ Նա կ'ըսէ թէ՝ — Անկլիա Թուրքիոյ երկու հարիւր տարուան բարեկամն է։ Այս համակրութեան ու բարեկամութեան բազմաթիւ պատճառներ կան։ Անկլիա աստիճան մը մահմէտական իշխանութիւն մ'է։ Միլիոնաւոր մահմէտական ժողովուրդներ կան իր հպատակներու մէջ։ Ամենքն անխտիր օրինաց առջև հաւասար են։ Նոյն հաւասարութիւնը կ'պահանջենք Վեհ. Սուլթանէն քրիստոնեայ հպատակացը համար։ Արդարութեան սկզբունքը կ'տիրէ Սիրիոյ մէջ շնորհիւ Միթհատ փաշայի, որ այս դաւառն Օսմանեան պետութեան ամենէ ծաղկած ու կարևոր դաւառներէն մին պիտի դարձնէ։ — Տաճիկ մ'ասկէ աւելի լաւ կրնայ խօսիլ։

Քաղաքագէտներն այսպիսի հակասութիւններու մէջ կ'ընկնին՝ մանաւանդ դիտիի բաժակին առջև։ Պ. Լէյըրտ այս մասին լորտ Սալզպըրիէն վար չմնար. հակասութեան մէջն է իրենց ոյժը։ Ասոնք կը կարծեն թէ պաշտօնական ճառեր խօսելով, թղթեր մրոտելով կարող պիտի լինին Արևելքը վերանորոգել։ Աֆղանստանի դէպքը դեռ նոր կ'բանայ իրենց աչքը։ Արիւնով գրուած գաշնագիրն անպամ զօրութիւն չունի, թող թէ մելանով գրուածը . . . ։

Աֆղանստան ըսի, և միտքս եկաւ Տէյլի Նիւ-ի նշանաւոր մէկ նկարագիրը Գապուլի վրայ։ Մարդ անցեալները կ'զբէր թէ Գապուլի մէջ Հայ մը կայ միայն, որ Էմիրին թարգմանէ, մինչդեռ Տէյլի Նիւ-ի թղթակիցն՝ որ աւելի մօտէն տեսած է սոյն քաղաքը կ'յայտնէ թէ Գապուլի ամբողջ մէկ թաղն Հայոց թաղ կ'կոչուի։ Արդեօք այս թաղն այդ թարգմանի՞ն է որ բոլորն ալ Հայ կ'կոչուի, այս խնդիրն ալ քեզի կ'թողում լուծել։

ՇԱՀՆՈՒՐ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Եթէ ԹՈՒՐՔԻՈՅ մէջ պաշտօնէից փոփոխութիւնն, սովորական իրողութիւն մ'է, և ստէպ Տէրութիւնը տառապող նեղութեանց իբրև դարման կ'նկատուի, Եւրոպական տէրութեանց առջև ազգեցութեան խնդիր մը կ'սեպուի: Մահմուտ Նէտիմ փաշա պաշտօնի կ'կոչուի, ինչպէս վաղուց կ'գուշակուէր, և իրեն համամիտ դահլիճ մը կ'կազմէ, Սայիտ փաշան առաջին, ինքը ներքին գործոց պաշտօնեայ լինելով: Նոր դահլիճն ասիական գաւառներու բարենորոգմանց և գլխաւորապէս ելմտական խնդիրներով կ'սկսի զբաղիլ: Հելլենական խնդիրն ալ խաղաղութեամբ վերջանալու կերպարան մը կ'առնու՝ Բ. Դուռն Պէրլինի դաշնագրին 23ր յօդուածն բանակցութեանց հիմ ընդունելով, և աւելի մտադիր լինելով՝ ոչ այնքան Յունաստանի տրուելիք հողերուն ընդարձակութեան՝ որքան իր սահմաններուն ապահովութեան: Վերջին օրերս՝ մաքսային տրոց երաշխաւորութեամբ կատարուելիք փոխառութեան խնդիրը կախ կ'մնայ, և նոր պաշտօնէութիւնն յատուկ շրջաբերականով բոլոր կուսակալներէն տեղական տրոց ու ծախուց հաշիւը կը պահանջէ: Անկլիոյ դեսպանն՝ որու ուղևորութիւնն ի Սիրիա այլ և այլ քաղաքական նպատակներու կ'վերագրուէր, կ'դառնայ մայրաքաղաքն՝ Սիրիոյ տեղական կառավարութեան և զանազան ժողովրդոց միաբանութեան վրայ նպաստաւոր գաղափարներ բերելով. Թէև Թայմզ՝ հակառակը կ'պնդէ՝ յայտարարելով որ Վատիկանու կողմէն փորձեր կ'լինին՝ դիւանագիտական պաշտպանութեամբ, Սիրիոյ քրիստոնէից մոլեռանդութիւնը գրգռել մահմէտականաց դէմ — անիրաւ քաղաքականութիւն մ'որ կրնայ 1860ին Սիրիոյ անկարգութիւնները նորոգել և Ֆրանսական զօրաց կողմէ գրաւումն յառաջ բերել: Ֆրանսայի մէջ արմատական կուսակցութեան նոր շարժումն՝ Լուի Պլանի առաջնորդութեամբ, Պ. Ֆէրրիի կրթութեան օրինաց խնդիրը մութը կ'ձգէ: Պ. Հիւմպէրդ հասարակուրդական քաղաքապետական ժողովին անդամ կ'ընտրուի և կառավարութեան դէմ թշնամական ճառեր կ'արձակէ՝ Մօրօէյճէն լրագրին հրատարա-

կիչ՝ Պ. Կրանէէնի հետ, որ բանտարկութեան ու տուգանքի կ'դատապարտուին։ Այս շարժման կուսակիցները կ'պահանջեն որ կառավարութիւնը կատարեալ ներողութիւն շնորհէ անոնց որ Բարիզի ապստամբութեան մէջ բռնուելով աքսորուած էին, և աքսորելոց նպաստելու համար 13 հազար ոսկի կ'հանգանակեն, սակայն կառավարութիւնը կ'մերժէ կատարել անոնց խնդիրը։ Անկլիոյ մէջ Խորհրդարանի նոր անդամոց ընտրութեան օրերը կ'մօտենան և զանազան կուսակցութիւններ իրենց զէնքը կ'սրեն։ Պ. Կլատսդն՝ որ Բարիզ է, կ'կարծէ թէ Ազատականները պիտի յաղթանակեն, և Պիքոնսֆիլտի պաշտօնէութիւնը պիտի կործանի, թէև ինք անոր աչք չունի, կ'ըսէ և Հարտինկդընի մարքիզն ու լորտ Կրէնվիլ միայն այդ բարձր պաշտօնին արժանի կ'դատի. սակայն անկլիական մամլոյ կարծիքն մեծալուտ ընտրական պայքարին արդեանց վրայ անորոշ է, ինչպէս անորոշ է երկպառակ ազատականներու քաղաքական սկզբունքն ու բռնելիք ընթացքն, տկարութեան նշաններ, ուստի և իրենց յաջողութիւնը կասկածելի։ Նա մանաւանդ Պիքոնսֆիլտի պաշտօնէութիւնն, Զուլուներու դէմ կռիւն յաջողելիք մը ստանալով և անոնց Սէտէվէյօ թագաւորը դերի բռնելէն ետև՝ իր երկիրը բաժնուելով զանազան յեղապետներու մէջ, նոյնպէս անկլիական զօրքերն Դապուլը վերստին գրաւելով՝ նոր ոյժ մ'առաւ և հասարակաց կարծիքն առ հասարակ իրեն նպաստաւոր կ'երևի, հաւանական դժբաղդութիւն մ'որ Արևելքի իրաց վիճակն անփոփոխ պիտի պահէ։ Գերմանիոյ և Աւստրիոյ մէջ հաստատուած նոր համաձայնութիւնն զանազան մեկնութեանց տեղի կ'տայ։ Ասոր գլխաւոր նպատակն է Ռուսիան կղզիացընել, Ֆրանսայի վրէժխնդրութեան սանձ դնել և Սլավեան տարրին դէմ թումբ կանգնել Դանուբի վրայ։ Հետևապէս Ռուսիա ջայրացած է Գերմանիոյ դէմ, բայց ի՞նչ իրաւամբ։ Միթէ ուրիշ բան է քաղաքականութիւնը քան խաբէութիւն։ Երկու Պետութիւններ իրարու ձեռք տուին որչափ ստեն որ իրենց շահը կ'պահանջէր. ինչպէս 1863ին Լեհաստանի խնդրոյն մէջ, 1866ին Աւստրիոյ դէմ, 1870ին Ֆրանսայի դէմ, 1877ին Թուրքիոյ դէմ, հիմակ որ շահուց առանցքը փոխուեցաւ, իրարու դէմ կ'երևին. կայ ասկէ աւելի բնական բան մը Պիսմարգներու ու Կորչաքօֆներու համար . . . ։

Խմբագիր—Տնօրէն Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

ՓՈՐՁ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

տարեկան գինն ամէն տեղ — 10 ռուբլի։

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԹԵՐԹ

ԱՄՍԱԳԻՐ

տարեկան գինն ամէն տեղ — 6 ռուբլի։

ՄԵՂՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՔԱՂ. ԱԶԳ. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

տարեկան գին — 8 ռուբլի։

ՄՇԱԿ

ԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

տարեկան գին — 10 ռուբլի։

Այս հայերէն թերթերուն, որ կ'հրատարակուին ի Թիֆլիզ, բաժանորդ գրուիլ ուզողները կրնան դիմել կամ գրել առ Պ. ՊԱՐՈՅՐ, Կ. Պոլիս, Ղալաթա, մաքսատան դիմացը, Քէօչէօղլու խան, թիւ 12–13.